

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

СУХОБОКОВ ОЛЕГ ВАСИЛЬОВИЧ

Етнокультурний розвиток населення лісостепової
Лівобережної України наприкінці I-початку II-го тис.н.е.

історичні науки - 07.00.06. - археологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ 1993

№ 28.178

Робота виконана у секторі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН України

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор А.З.Винников

доктор історичних наук, професор В.К.Михеев

доктор історичних наук О.М.Приходник

Провідна установа: Інститут історії матеріальної культури Російської АН /м.С.-Петербург/

Захист відбудеться "26" IX 1993 р.

о 14.00 годині на засіданні Спеціалізованої Ради Д.016.47.01 при Інституті археології АН України, 252025, м.Київ, вул.Володимирська, 8

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту археології АН України.

Автореферат розіслано "2" IX 1993 р.

Вчений секретар Спеціалізованої Ради

В.О.Петрашенко
В.О.Петрашенко

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00802357 (P)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

АВ - 28.178
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

За обраною темою автором опубліковано понад 100 наукових праць, в тому числі три монографії, розділи колективних монографій та статті, присвячені конкретним питанням археології та історії Лівобережної України другої половини I - початку II тис. н. е., в яких міститься аргументація поглядів автора на перебіг етнокультурних та історичних процесів серед населення зазначеної території.

Актуальність теми визначається тим, що друга половина I тис. н. е. в історії східного слов'янства була етапом остаточного розкладу первісно-общинної формації та утворення класової структури суспільства, що знайшли свій прояв у консолідації племінних об'єднань та наступного формування давньоруської держави.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі опрацювання різних джерел розглянути у хронологічному та етнокультурному аспектах історію населення Дніпро-Донського межиріччя наприкінці I - початку II тис. н. е.

Завданням дослідження є з'ясування питань історії лівобережних племінних союзів східних слов'ян та їх відносин з Хозарським каганатом та Київською Руссю напередодні та в часи утворення останньої, спираючись на матеріали археологічних досліджень останніх 40 років.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії пропонується нова концепція історичних процесів у дуже строкатому в етнокультурному відношенні маргінальному районі, яким було лісостепове Дніпро-Донське межиріччя на протязі окресленого вище великого проміжку часу. Згідно цього пропонується нова історико-археологічна схема розвитку населення південно-східних земель Київської Русі в останню третину I - початку II тис. н. е.; вперше в науковий обіг вводяться матеріали багаторічних /1968-1991 рр./ польових досліджень лівобережних ранньослов'янських та давньоруських пам'яток.

Джерела. Представлена на захист дисертація спирається на аналіз археологічних матеріалів, доповнених свідцтвами писемних джерел із залученням даних антропології, лінгвістики та топоніміки; враховані наслідки польових досліджень не лише автора, а й широкого загалу спеціалістів з археології Лівобережної України та суміжних областей Росії та Білорусі.

Практична цінність роботи визначається тим, що в ній розроблені і висвітлені конкретні питання історії населення лісостепової зони Лівобережної України другої половини I - початку II тис. н. е., що може бути використане при написанні узагальнюючих творів, присвячених історії утворення державної території Київської Русі, визначення етнічного підґрунтя давньоруської держави. Це створює основи для написання учбових

посібників і надає нових перспектив у культурно-освітній та краєзнавчій роботі. Матеріали, що були здобуті керованою автором Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН України, суттєво поповнили експозиції та колекції фондів ряду музеїв в містах Лівобережної України.

Апробація роботи. Основні положення даного дослідження було опубліковано в авторських монографіях та розділах колективних праць, які перед поданням до видавництва обговорювалися на засіданнях відділу; окремі сюжети доповідалися на засіданнях Вченої ради Інституту, на обласних, республіканських, союзних та міжнародних сесіях та конференціях.

Структура дисертації складається з Вступу, п'яти глав з підрозділами і Заключення; як додаток подано альбом ілюстрацій.

Основний зміст дисертації.

У вступі обгрунтовано актуальність теми, мету та завдання, які ставив автор у своєму дослідженні; також називаються джерела, що були для цього використані.

Глава I "Етнокультурна історія населення лівобережного Подніпров'я і Подоння у I-початку II тис. н. е." складається з чотирьох розділів, перший з яких містить стислий нарис етнокультурної ситуації на території Дніпро-Донського межиріччя у першій половині I тис. н. е. Тут коротко розглянуті пам'ятки різних археологічних культур окресленого часу, стан їх вивчення, співвідношення між цими культурами, місце кожної серед старожитностей східного слов'янства. При цьому значну увагу приділено пам'яткам пізньо-постзарубинецького часу/київська культура/, а також пеньківським та колочинським в цьому регіоні. Якщо для першої половини названої доби найбільш яскравим культурним явищем є черняхівська археологічна культура, то для другої половини I тис. н. е. такими є пам'ятки колочинського, пеньківського, волинцевського типів, роменська і салтівська культури. Своєрідність і явна винятковість черняхівської культури на Дніпровському Лівобережжі привели деяких дослідників до думки про її випадіння з магістрального розвитку населення Лівобережної України /Д.Т.Березовець/. Проте уявляється, що це питання не можна вирішувати так категорично, позаяк в останні десятиріччя виявлені археологічні матеріали /Алихова, 1963; Липкинг, 1969; Сьмонович, 1971; Горюнов, 1981 та ін./ разом з антропологічними дослідженнями /Алексеев, 1969; Дяченко, Покас, 1984/ дозволяють припускати існування частини черняхівських племен аж до утворення давньоруської держави.

Отже, питання про місце і роль черняхівських племен в етнічній історії населення Лівобережної України не можна вважати вирішеним.

З названих вище археологічних культур три останні—волинцевська, роменська, салтівська—безпосередньо передують утворенню Київської Русі і займають важливе місце в історії лівобережного слов'янства; їх вивчення відбито в досить великій за обсягом літературі, що звільняє нас від необхідності подати тут історіографічний нарис.

Встановлено, що на території Лівобережної України в період від рубежу УП/УШ ст. до початку ХШ ст. існують пам'ятки чотирьох культур, з яких волинцевсько-роменські та давньоруські залишені слов'янським населенням, а салтово-маяцька—турко-та іраномовними племенами Північного Причорномор'я. Волинцевсько-роменські пам'ятки мають локальний характер, в той час як давньоруська репрезентує культуру населення Київської Русі в цілому, так само як і салтово-маяцька культура представляє всі народності і племена Хозарського каганату.

Саме волинцевські і роменські пам'ятки разом з давньоруськими становлять предмет нашого дослідження; з них лише хронологія останніх не викликає дискусії/к. IX—30-ті роки ХШ ст./Датування пам'яток інших культур різними дослідниками визначається по-різному, причому досить нечітко. Пояснювати це нечисленністю добре датуваних знахідок або ж відсутністю і фрагментарністю писемних джерел значить спростувати проблему. Суть її полягає в тому, що поза увагою залишаються певні археологічно фіксовані в часі і просторі періоди співіснування самих археологічних культур. Тому для в'ясування культурної спадковості і етнографічної атрибуції необхідним є більш уважний розгляд саме періодів їх співіснування. У зв'язку з цим доцільним уявляється дати коротку характеристику згаданих східнослов'янських археологічних культур, чому присвячені інші три розділи 1-ої глави дисертації.

Волинцевські пам'ятки розглянуті у другому розділі. Вони посідають значне місце серед ранньосередньовічних старожитностей Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н.е. Їх виділення в окрему групу сталося лише через 40 років після відкриття цих пам'яток М.О.Макаренком на початку ХХ ст., оскільки їх невірна інтерпретація запропонована О.А.Спициним як пам'яток "пізнього варіанту культури полів поховань" надовго завуальувала інший справжній зміст.

Лише після відкриття нових пам'яток цього типу Ю.С.Виноградським у 1941 і Д.Т.Березовцем у 1948 р. у Подесенні та басейні р.Сайми виникло питання про їх місце серед ранньослов'янських культур, що спричинило дискусію між Д.Т.Березовцем та І.І.Дялушкіним з питань хронології, етнокультурної та етнографічної належності.

Нааявність різних точок зору пояснюється, перш за все, недостатньою джерелознавчою базою в 50-60-ті роки. Так, в статті автора, опублікованій на початку 70-х рр. названо до 10 волинцевських пам'яток, переважна частина яких до того ж була відома лише по розвідках. Зараз в нашому розпорядженні в понад 70 пам'яток, на 15 з яких проводилися масштабні стаціонарні розкопки.

Більшість волинцевських пам'яток знаходиться в межах Дніпровського Лівобережжя, до якого входить територія Лівобережної України та суміжні області Росії /Брянська, Курська, Білгородська/; в 70-ті роки групу волинцевських поселень виявлено і на правому березі Дніпра в районі Києва /Ходосівка, Обухів/, що дозволило розширити їх ареал.

Чільне місце серед волинцевських старожитностей посідає комплекс археологічних пам'яток біля с. Волинцеве Путивльського району Сумської області, відкриттям яких ми зобов'язані Д.Т.Березовцю, що багаторазово польових сезонів /1948-1949, 1953, 1965-1966/ присвятив їх розкопкам. В 1980-1981 рр. дослідження цього комплексу завершила наша експедиція. Зараз у розпорядженні дослідників в поселення, розкопане на всій своїй площі.

Серед волинцевських поселень виділяються також Битицьке, Новотроїцьке та Опішнянське, розташовані, на відміну від інших, на високих мисах корінних берегів Пела та Ворокли; до того ж вони мають залишки оборонних споруд. Але більшість волинцевських поселень розташовані на знижених ділянках заплавлених терас та на горбах серед річкових долин, в оточенні зручних земельних угідь і не мають укріплень, що наближає їх до поселень попередніх культур. Це свідчить про помилковість думки І.І.Ляпушкіна, який вважав епонімне поселення поблизу с. Волинцеве, як і інші пам'ятки цього типу "білотиними городищами". З другого боку, пеконливим є точка зору Д.Т.Березовця, який саме в топографії волинцевських поселень та в їх відкритому характері бачив одну з найхарактерніших рис цих старожитностей.

При визначенні системи планування волинцевських поселень велике значення набуває епонімна пам'ятка, де виявлені залишки 51 споруди житлового та господарського призначення та Битицьке городище, на яку досліджено 58 при ішень. Споруди на Волинцевському поселенні розмішувалися кількома компактними групами, в яких не помітні елементи рядової забудови, про існування якої говорив Д.Т.Березовець; немає такої підстави твердити про групування будівель за їх призначенням, як це властиве для поселень пенківської та колочинської культур.

На основі аналізу конструктивних особливостей організації інтер'єру, характеру опалювальних споруд нами визначено типологію жител, серед яких переважають споруди напівземлянкового типу /84 %/, що відповідає традиціям домобудування на Дніпровському Лівобережжі як в I, так і II тис. н. е. Більшість жител /94 %/ мала каркасно-стовпову конструкцію /С. П. Кренко/. Всі волинцевські житла однокамерні, квадратної або прямокутної в плані форми, орієнтовані сторонами по сторонах світу, розмірами від 12 до 25-30 кв. м. Основним типом опалювального пристрою була глиняна піч. Здебільшого печі вирізалися в материкових останцях, залишених при спорудженні житла, або ж в масивах задля цього принесеної і збитої спондилової глини. Трапляються також печі в підбоях та відкриті вогнища /Битиця, Опішня/.

Іншим стійким елементом інтер'єру волинцевських жител є ями-сховища, які вирізалися в стінках або в підлозі; ями за межами жител зустрічаються в поодиноких випадках.

Споруди виробничого та господарського призначення часто поєднували обидві ці функції /Волинцеве, Опішня, нижній горизонт Ноготроїцького/; вони виділяються своїми значно більшими розмірами /36-42 кв. м./, а також наявністю кількох печей, які своїми параметрами перевищують звичайні побутові; іноді в них знаходять шлаки, криці та інші залишки виробництва.

Кількість волинцевських поховальних пам'яток невелика; нині відомо три могильники - між селами Малі Будки-Костянтинів, поблизу с. Волинцеве та біля м. Сосяниці; з них найповніше вивчено могильник біля с. Волинцеве, який дав основну інформацію про поховальні звичаї населення. Тут було розкрито 17 урнових поховань, здійснених за обрядом тілоспалення на стороні; в урни вишували очищені від золи і вугілля перепалені кістки та предмети особистого вбрання небіжчика. Урни супроводжувалися стравницями, іноді гончарного виробництва або наслідуючи такий посуд; останні разом з урнами встановлювалися на поверхні ґрунту і прикопувалися дерном. Такі особливості поховань приводили до їх швидкого руйнування, що, очевидно, і пояснює нечисленність волинцевських могильників, які дійшли до нашого часу.

Слід згадати урнове поховання, виявлене нами в одному з жител на Битицькому городищі, яке супроводжувалося 8 серпами, пешнею, уламком залізного клепаного казана з паров стрімен, що лежали в купі перепалених кісток це єдина знахідка такого роду серед волинцевських поховальних пам'яток.

Поодинокі волинцевські поховання в 60-ті рр. було виявлено на Ле-

оляжинському могильнику під м. Курськ /Ю.О.Ліпкінг/, а також біля села Усох поблизу м. Трубчевськ /В.А.Падін/.

Можна константувати, що за основними своїми рисами волинцевські могильники наближуються до аналогічних пам'яток пеньківсько-коловичинського кола з одного боку та до пам'яток роменської культури - з другого. В останній простежується давший розвиток волинцевських традицій поховального обряду.

До 80-х рр. не існувало класифікації та типології волинцевського керамічного комплексу: наявні публікації в крашому випадку відмічали присутність посуду різних технологій та подавали загальний опис кераміки; при цьому головну увагу приділяли гончарному високоякісному посуду. Це створювало однобічне уявлення про волинцевську кераміку. Між тим, на більшості пам'яток такий посуд складає лише 15-20 %, переважна ж кількість посуду представлена керамікою ліпної технології. /до 80 % /, що наближає його до пам'яток інших ранньослов'янських культур I тис. н.е.

Виятком є керамічний матеріал Битицького городища: невеликі розкопки І.І.Ляпушкіна 1958 р. дали йому привід вважати, що на волинцевських пам'ятках співвідношення гончарного посуду до ліпного становить 9:1. Проте наші дослідження цієї пам'ятки дозволяють спростувати це твердження, оскільки гончарна кераміка тут складає 56 %.

В основі нашої класифікації волинцевського керамічного комплексу лежить розроблена С.П.Дренко схема, використана з врахуванням нових матеріалів, одержаних в процесі розкопок Битицького городища /1985-1991 рр./

Для загального аналізу нами взято 150 цілих і близько 300 реставрованих у верхніх частинах посудин /від зрізу вінець до максимального розширення тулуба/.

За функціональним призначенням вся волинцевська кераміка поділяється на горщики, миски, кухлі, сковорідки та інші нечисленні категорії які в свою чергу підрозділяються на типи, обумовлені моделюванням верхньої частини і співвідношенням основних параметрів посудини. Це дозволило виділити 8 типів ліпних та 5 типів гончарних горшків, 4 типи ліпних та 3 типи гончарних мисок, 5 типів сковорідок, 2 типи амфор та кілька форм посуду рідкісних категорій /келихи, курцішки, плошки та ін./

Провідною формою як ліпного так і гончарного посуду у волинцевському керамічному комплексі є горшки, які становлять 60 % від усієї кількості. Миски ліпної технології складають до 20 %, а кількість сковорідок - до 18 %. Рідкісні форми посуду ліпної групи /2 типи кубкопо-

дібних посудин, циліндричні та горшковидні кухлі, тигельки та ін./ на більшості пам'яток рідко перевищують 1 %.

Серед ліпної кераміки орнаментовано до 90 % посуду всіх категорій. Встановлено 18 орнаментальних мотивів, які здебільшого утворені відбитками пальця, круглої в перетині падачки, нігтя по вінцях, відтисків вірвовочного штампу, косих наколів гребінкою по плічках; останні зустрічаються досить рідко. В поодиноких випадках відомі декоративні композиції, що мають, очевидно, магичне значення.

Характерною рисою волинцевських гончарних горщиків є високі, вертикально поставлені вінця, чітко виражені високі плічка та присадкуватий конічний тудуб. Серед них найбільш поширені горшки I типу, які складають 45,8 %; серед горщиків ліпної технології найчисленніші посудини III, IV, та V типів. Горщики V типу носять риси явного наслідування гончарним прототипам: їхня поверхня завжди підлошена, а виготовлення більш старанно; в глиняному замісі більш дрібний шамот, пісок. Майже весь гончарний посуд має лощену поверхню; іноді дискувалася лише частина II; часто дискування було самим декоративним технічним прийомом. Відомо до 50 декоративних сюжетів, утворених за допомогою сполучення гребінчастих наколів з відбитками вірвовочного штампу, біжучою різною хвилею, зигзагом з пролошених або різних горизонтальних ліній, розмішених у фрізах з двох широких пролошених ліній по плічках. Нижче таких фризів по тудубу і вище них по вертикально стоячих вінцях посудини орнаментувалися широкими пролошеними вертикальними смугами, а іноді — перехресно-смугастим дискуванням, що утворювало сітку.

Така сама орнаментация властива і гончарним мискам.

Ліпні горщики, як і миски здебільшого мають корчагоподібну форму, але в посудини струнких пропорцій, а також опуклобоккі; миски мають відкриту горловину, коротку шийку, відігнуті назвні вінця, конічний, дуже присадкуватий корпус; у глиняному замісі відсутні великі частини шамоту.

Серед гончарної кераміки волинцевських пам'яток присутня амфорна тара 2 типів разом з невеликою кількістю сіроглиняного лисованого посуду салтівського походження/гличики з вузьким горлом і широким розширеним дном, кубшки/

Металеві предмети представлені знаряддями праці, зброєю, обладунком та речами спорядження, побутовим інвентарем та ін. На більшості волинцевських поселень знахідки предметів озброєння нечисленні: поодинокі екземпляри наконечників стріл аварського типу, уривки кольчуги, а також збруйні пряжки були відомі лише по матеріалах розкопок А.Т.Березовця на Волинцевському комплексі. Наші дослідження на ньому/1980-

1981 рр./ і, особливо, Битицького городища /з 1985 р./ набагато розширили асортимент цих знахідок, в результаті чого у нашому розпорядженні в практично вся відома на той час номенклатура воїна-вершника/наконечники стріл, списів, сулиць, дротиків, кістен, булава, шабля, кинджал, шит, вудила та стремена, поясні та збройні пряжки/. Численність і різноманітність таких знахідок підкреслює особливе місце Битицького городища серед не лише волинцевських пам'яток, але й серед ранньослов'янських старожитностей Східної Європи.

Сказане підтверджується і значною кількістю знярядь праці, які представлені наральниками/3/, втульчастими та черешковими череслами/2/, серпами/50/, косами-горбушами/5/, сокирами/12/, скобелями/5/, ножами/28/ та іншими зняряддями ремесла і побутовим інвентарем, загальна кількість яких становить близько 250 предметів.

Вироби з кольорових металів нечисленні і переважно є прикрасами. Це литі бронзові та срібні скроневі кільця, дротяні круглі в перетині та з розширеними кінцями срібні браслети, а також пластинчасті браслети, срібні з антропоморфним чи з рослинним орнаментом бляшки салтівського кола пам'яток, ластерка та ін., що було виявлено на Волинцевському комплексі, Битицькому городищі, Опішнянському, Сосницькому та Ходосівському поселеннях. Багатіші на ці знахідки могильники, проте найповніший комплект прикрас дає Харівський скарб, опублікований Д.Т.Березовцем у 1952 р. В ньому представлені золоті і срібні сережки, підвіски, шийні гривни, антропоморфні пластинчасті фібули, поясна гарнітура та ін. Перелік прикрас з волинцевських пам'яток доповнює Битицький скарб 1984 р., в якому було знайдено намисто з спіралевидних бронзових пронизок, а також з багаточасткових скляних і пастових намистин /в тому числі і з срібною фольгою/. Там же під час розкопок у 1988 р. розчищене поховання з тідопокладенням, в якому виявлено намисто з круглих перлин, а у 1990 р. в похованні ж виявлено 7 срібних пустотілих жолудьовидних підвісок, прикрашених пірамідками зерні, за загальною схемою подібних до харівських.

Сама топографія волинцевських поселень вказує на землеробський характер економіки населення: їх розташування зумовлене потребами системи землеробства, яком в лісостеповій зоні могло бути лише заплавна, що дозволяло користуватися угіддями практично необмежений час без штучного угноєння, оскільки це здійснювалося під час повеней наносами мулу. Про землеробство говорять згадані вище знахідки знярядь праці; досить широким був асортимент вирощуваних культур-полба, яра та озима пшениці, жито, горох, конопля; в районах лісового ландшафту значне місце

відводилося вирощуванню проса. Про конструкцію землеробських знарядь дає уявлення rado з Токарівського торфовища, знайдений в околицях м. Суми /Д.Т.Березовець/, який аналогічний датованому УП ст.н.е. радіокарбонним методом ралу з Даберготця/Скандинавія/.

Землеробство доповнювалося приселишним скотарством, про що говорить перевага кісток свійських тварин /80 %/ на Волинцевському поселенні, серед яких чільне місце посідають залишки великої рогатої худоби. Це вказує не лише на напрямок розвитку скотарства, а й застосування її як тягової сили.

Важну роль відігравали сільські промисли, під якими розуміємо переробку продуктів землеробства та скотарства в рамках натурального господарства, а також мисливство, рибальство та бортництво. Основними видами тварин, на яких полювали, були лось, олень, кабан, кістки яких складають 50 % залишків диких тварин. Риболовні гачки та пешні свідчать, що риболовством займалися не лише влітку, але й в зимовий період.

Важливе місце в господарстві займало ремісниче виробництво, в якому одним з провідних було залізобробне та металообробне ремесло. Так, аналіз 50 залізних предметів з Волинцевського поселення показав використання кричного заліза, сирцевої сталі, пакетного металу, застосування технології цементації та зварювання сталевих смуг. Разом з тим, спеціалісти /В.Д.Гопак, Г.О.Вознесенська/ відзначають, що саме на волинцевському етапі з'являються нові конструктивні рішення, які надалі визначили розвиток ковальської справи, але стандартизації та уніфікації технологічних схем виробів у УП-УШ ст. на пам'ятках Лівобережної України, як і на слов'янських пам'ятках інших територій, все ще не було. Наявність майнової / і соціальної / диференціації дозволяє припускати існування виробництва на замовлення.

Існування у волинцевському суспільстві відокремлених галузей ремесла /гончарство, ковальська справа, залізобробне ремесло/ обумовили також наявність внутрішнього обміну, який здійснювався шляхом мінової торгівлі під час землеробських свят в місцях мінобшинних і міжплеменних культових відправ.

Матеріальним свідченням зовнішньої торгівлі є також знахідки сарматського посуду і амфорної тари, що походить з причорноморських міст та черепашок каури, знайдених у складі Харівського окароу.

Майнова і, можливо, вже соціальна неоднорідність волинцевського населення добре фіксується в інвентарі окремих жител, де виявлено велика кількість гончарного і амфорного посуду, що простежена на Битицькому

городищі, де в одному з жителів знайдено два залізних клепаних казана разом з вудилами та стременими; згідно спостережень Д.Т.Березовця на Волинцевському могильнику найбільш багаті поховання були розташовані окремо, ближче до поселення, і саме в них було виявлено предмети озброєння та спорядження разом з прикрасами. Ці знахідки вказують на наявність серед жителів згаданих поселень озброєної і більш заможної групи. На майнову нерівність вказує і факт знахідок окарбів, аналіз яких говорить, що кваліфікація при виробництві прикрас орієнтувалася на різні верстви населення /Д.Т.Березовець, М.Ю.Брайчевський/

Соціальні відносини у мешканців волинцевських поселень, як і у ранньослов'янському суспільстві в цілому, перебували на етапі складання феодалізму, чому відповідає перехід від родової общини до територіальної. Цю общину характеризує колективна власність на землі при її обробці силами індивідуальної сім'ї, що й було основою господарського життя /А.П.Новосельцев, В.Т.Пашуто, Л.В.Черепнин. - 1972; М.Б.Свердлов. - 1988/. Цьому відповідають розміри жителів, які задовольняли потребам індивідуальної сім'ї в господарськими ямами у приміщеннях, на противагу поселенням попереднього часу, коли господарські споруди згущувалися у визначених місцях окремо от жителів /Хитці/.

Таким чином є підстави стверджувати, що у волинцевському середовищі були не тільки умови для виділення верхівки, але вже існував інститут воєнної дружини. Остання, як відомо, з'являється на рівні організації общин в племена, а згодом - в союзи племен. Стосовно Лівобережної України про існування сіверянського союзу племен можна говорити принаймні з рубежа УІ/УП ст., як це виходить з аналізу недатованої частини Початкового літопису /Б.А.Рисаков. - 1947; М.И.Артамонов. - 1962/

В третьому розділі розглянуто роменські пам'ятки, які репрезентують останні століття І тис. н.е. на даній території. Їх назва походить від м.Ромни, в околицях якого М.О.Макаренком було відкрито і кілька років досліджувалося городище в ур.Монастирище. Ці пам'ятки переддержавної доби І.І.Ляпушкін запропонував називати роменсько-боршівською культурою, таким чином об'єднавши старожитності Лівобережної України і Подоння. Сараз така назва є загальнопоширеною, проте вона викликає заперечення у зв'язку з некоректним поєднанням двох етнографічно різних племінних утворень охідного слов'янства.

Вивчення роменських пам'яток займалися П.М.Третьяков, І.І.Ляпушкін, Д.Т.Березовець, В.И.Довженко, Б.А.Щрапко; в останні роки роменська проблематика розробляється співробітниками Інститутів археології АН України і Росії /О.В.Сухобоков, С.П.Крецько, О.В.Григор'єв, О.А.Узянов, О.Г.Дя-

ченко, О. В. Кашкін / Зацікавленість роменської культури зростає, що, зокрема, підтверджується і виходом монографії В. В. Седова, де названим пам'яткам присвячено великий розділ / Седов. - 1982 /

Роменські поселення мають суто локальний характер і поширені виключно на території Дніпровського Лівобережжя, під яким розуміємо не лише Лівобережну Україну, а й суміжні області Росії, в басейнах Десни, Сейму, верхів'ях Пола, Ворскли, Сіверського Дінця, а також південної Біларусі. Окремі роменські пам'ятки на заході виходять на Дніпро / Лябеч, Чаплін /; на сході межа роменського ареалу знаходиться на Сіверському Дінці в районі Харкова / Городне, Донецьке, Коробів /; вони практично відсутні в болотистих безлісних заплавах пониззя Десни і Сейму, на засолених і піщаних ґрунтах нижніх течій Пола і Ворскли, на переяславському Лівобережжі, проте їх чисельність зростає в районах з лісним ландшафтом. Останнє відповідає свідочтвям літопису про розселення лівобережних слов'ян, "іже в лісах живяху".

Здебільшого роменські городища розташовані на висотах корінних берегів річок, що займають панівне становище над місцевостю, і, таким чином, за топографічними умовами відрізняються від поселень волинцевського типу і передурочих культур розглядуваної доби. Відрізняються вони і за характером, являючи собою поселення укріпленого типу. Селища часто супутні городищам, складаючи з ними єдине ціле. В зоні Деснянського Полісся є значна кількість відкритих поселень, але добре захищених природними умовами.

В цілому ж, роменські городища є досить стабільним типом поселення, що зумовлено внутрішнім устроєм роменського суспільства та фактором зовнішньої небезпеки. Характерним є розташування роменських городищ гніздами по 5-9 на відстані 2-5 км одне від одного.

Форма городищ цілком визначалася їх мисовим розташуванням і залежала від конфігурації берегових відрогів та останців. Разом з тим, городища на пагорбах в річищах мали укріплення у вигляді близької до кола системи валів та рвів, що оточувала зайняту поселенням площу. За зовнішнім виглядом такі роменські городища нагадують деякі укріплення давньоруського часу, але не мають потужних відкладень часів Київської Русі. Оборонна стіна звичайно зводилася на земляному валу, який утворювався під час спорудження рову; часто така стіна являє собою дворядовий тин, як це простежено нами в Опішні / розкопки 1975 р. / і в роменському горизонті ур. Городок в Путивлі / Сухобоков. - 1985 /. Аналогічні споруди мали місце на Коробовському і Мохначівському городищах на Сіверському Дінці. В деяких випадках стіна складалася з горизонтально по-

кладених деревин, закріплених парними стояками, як це було виявлено на Донецькому городищі Б.А.Шрамком. Іноді при спорудженні захисних укріплень використовувався камінь. Так, на Коробовському та Мохначівському городищах верх насипу валу посилювався двома рядами великих каменів, проміжок між якими забутовано щебнем та глиною; в забутвіці виявлено залишки дерев'яних конструкцій / Б.А.Шрамко. - 1962; С.А.Плетнева. - 1954/ Саме таку картину було виявлено нами під час розкопок городища Малий Балкан поблизу с. Ніцаха в Поворсклі та на городище біля села Кам'яне на Пслі/Сухобоков. - 1984/. Це дозволяє твердити, що поява кам'яних конструкцій відноситься до УШ-Х ст., а не є надбанням давньоруської культури.

Розміщення будівель за їх призначенням на роменських поселеннях не існувало: житла і господарські споруди розташовані дуже скупчено, але окремими комплексами, що відповідали потребам індивідуальної сім'ї.

Роменські житла являють собою заглиблені в ґрунт на 0,6-1,2 м чотирикутні в плані напівземлячки площею від 16 до 36 кв.м, орієнтовані по сторонах світу. Стінки жител обкладалися колодами, укріпленими вертикальними стояками по кутах та серединах стін. Відомі також і зрубні конструкції житлових приміщень, як, наприклад, на Волкитинському городищі, шурфованому автором у 1968 р.

Внутрішній устрій житла складали глинобитні або вирізані в останцях печі кубовидної форми з склепінням, що монтувалося з глиняних обпалених вальків /"конусів"/, а також видовженими останцями вздовж стін, які правили за своєрідні меблі /ліжка, лави та ін./ Іноді в долівці робили ями-сховища, що призначалися для тимчасового зберігання продуктів. Але здебільшого господарські ями споруджувалися в безпосередній близькості від жител і становили з ними єдиний комплекс.

Поховальний обряд населення роменської культури майже в деталях відповідає повідомленням літопису: "мертвеця сожижаю и посемь собравше кости сложаху в судину и поставяху на столпѣ на путѣх..." /ПВЛ. Т. I. - С. 15/. Дійсно, дослідники курганних старожитностей Дніпровського Лівобережжя звернули увагу на могильники, які містили урнові поховання спалених на стороні в верхній частині насипу /кургани поблизу села Дорошівка та в ур. Старий Цегельний Завод біля с. Волокитине з розкопок Д.Я.Самоквасова/. Ці спостереження підтверджують і сучасні дослідники /Г.Ф.Соловева. - 1956; Д.Т.Березовець. - 1955/. Одне з таких поховань було виявлене в кургані № 10 поблизу с. Кам'яне під час наших розкопок 1976 р. цього роменсько-давньоруського комплексу.

Проте, відомі й інші поховальні обряди, які часто співіснують в межах

одного могильника/тілоспалення на місці, в середині насипу, з урнами і без них, з стравницями, з похованням наслідків кремації в ямці на місці вогнища і т.п./Ці різновидності прийнято пояснювати етнографічними особливостями в сіверянському середовищі /Соловйова.-1956/. Але існує й інша думка, згідно якої тут відбито еволюцію поховальних звичаїв: як що попередні роменським, ґрунтові волинцевські могильники містять урнові поховання кремованих на стороні в дерновому шарі, то ранні роменські кургани містять урни з прахом у верхній частині насипу більш пізні - на чверті висоти, ще пізніші - на її половині, а на фінальному етапі з'являються тілоспалення на місці поховання /Березовець.-1956/. Поділяючи це припущення, вважаємо, що така картина властива основній території ареалу роменської культури, але в маргінальних районах Лівобережної України необхідно враховувати й інші моменти, що відбивають співіснування кількох племінних утворень. Крім згаданих, існують роменські безкурганні поховання праху кремованого на стороні в неглибоких ямках без будь-яких зовнішніх ознак, одне з яких було виявлено Б.А.Шрайком на Донецькому городищі.

В цілому ж, для роменської культури характерні курганні могильники з урновими похованнями спалених на стороні, вміщені в горі насипу, що є властивим для всіх східнослов'янських племен згідно писемних джерел та археологічних даних /Ляпушкін.-1968; Сьдов.-1982/

Керамічний комплекс роменської культури репрезентує посуд ліпної і гончарної технології, проте переважає ліпна кераміка. Вперше класифікацій і типологію роменської кераміки розробив І.І.Ляпушкін, опираючись на матеріали Новотроїцького городища/Ляпушкін.-1958/. Проте зараз вона застаріла і потребує певних корективів з врахуванням наслідків сучасних досліджень, що лежать в основі пропонованої автором.

Весь посуд за призначенням і технологією поділяється на дві великі групи: кухонний/здебільшого-ліпний/і столовий разом з тарним/переважно-кружальним/. Першу групу складають горшки, миски, сковорідки; до другої відносяться імпортований посуд салтівського походження і амфорна тара, яку привозили з міст Північного Причорномор'я та Приазов'я. Серед кераміки першої групи /переважно грубого виготовлення, з бугристою поверхнею, з значними домішками шамоту в глиняному замісі, нерівномірно обпаленою/ виділяються 6 категорій. Перша з них представлена горщиками 5 типів - за формою та моделюванням верхньої частини тулубу, а також за співвідношенням параметрів посудини. Друга категорія репрезентована мисками, які за названими ознаками поділяються на 4 типи. Третьою категорією є сковорідки, які за висотою і моделюванням бортика поділяються на два типи; їх виготовлення більш ретельне, в глиняно-

му замісі-більш дрібний шамот.

З числа так званих сковорідкоподібних посудин /за І.І.Ляпушкіним, який не вважав можливим виділення з них інших форм/ за ємність виділяється четверта категорія-тарілки, що мають бортик до 7-9 см, а в деяких випадках і моделювання верхнього краю/Сухобоков.-1945/. В складі замісу посуду цієї категорії відсутні домішки, поверхня рівна, іноді-заглажена.

До п'яті категорії нами віднесені кухлі, які в поодиноких екземплярах зустрічаються на роменських городищах/Новотроїцьке, Волинцеве-Курган, Латишівка, Піцаха/, але не були виділені І.І.Ляпушкіним з числа глекоподібних посудин.

Шосту категорію складають глекоподібні посудини з ручками, які в невеликій кількості трапляються серед роменської кераміки.

Типологія гончарного імпортного посуду виходить за межі нашого дослідження, проте зазначимо, що це переважно глеки та миски салтівської культури, а також червоноглиняні амфори, уламки яких трапляються майже на всіх досліджуваних роменських пам'ятках.

На фінальній стадії роменської культури з'являється посуд, виготовлений на примітивному гончарному крузі /Бобринский.-1978; Дяченко.-1985/, але він ще зберігає типовий роменський заміс з шамотом та способи моделювання і прийоми орнаментативної роботи. На користь цього можна навести згадки донецької суто роменської за виглядом горшків з клеймом на Донецькому городищі/Щрамко.-1962/; не зайвим буде також нагадати про випадки знахідок в закритих комплексах ліпних і гончарних горшків/Монастирище, Гочево, Горбово/, що вказує на певний час сумісного існування роменської та чарноруської культури, або ж традицій керамічного виробництва.

В ході розкопок роменських городищ виявлено досить широкий асортимент знарядь праці, які говорять про сільськогосподарський характер заняття населення. Це-вузько-і широколопатеві наральники, коси-горбуші, серпи, тесла-мотижки, клиновидні провушні сокири, долота, ложкорізи, риболовні гачки, медорізки, та ін.

Серед предметів побуту є ножі, калачевидні кресала, шила, жорна, кістяні проколки тощо. Предметів озброєння та спорядження не багато/уламок меча з Новотроїцького, шабля з роменського горизонту Донецького городища, кістяні та залізні наконечники стріл, бойові ножі і т.п./

Найповніше уявлення про прикраси роменського населення дають Суджанський, Івахниківський, обидва Полтавські скарби. Окремі прикраси відо-

мі в матеріалах розкопок деяких поселень /Новотроїцьке, Кам"яне, Ніцаха, Горналь, Гочево та ін./ До складу прикрас входять бронзові та срібні пластичасті та кручені з чотиригранного дроту гривни, спіралевидні окроневі срібні кільця, скляне та пастове намиста, пластинчасті та дротяні браслети, сережки, іноді-лідвіски салтівського типу. Під час наших розкопок могильника біля с. Кам"яне в одному з курганів були знайдені кілька антропо-зооморфних срібних бляшок і пряжка салтівського типу, а також численні скляні з срібною або золотом фольговою прокладкою намистини. Останні були і в урновому похованні з тілоспаленням/курган № 10/. Іноді зустрічаються бронзові та срібні бубонці та литі бронзові гудзики/Кам"яне, Зелений Гай/.

Землеробські знаряддя праці разом із знахідками зерен вирощуваних культур вказують на традиції осілости і поширення землеробства у лівобережних слов"ян. Це дозволяє твердити, що орне землеробство було основою господарства, яке разом з приселитним скотарством давало можливість не лише виробляти необхідний, а й додатковий продукт. Допоміжним джерелом поповнення раціону були привласнючі галузі господарства, якими були мисливство, рибацтво, бортництво та збиральництво.

Розвиток залізобного та металообробного ремесла підтверджується як самою наявністю, так і стійкістю форм знарядь праці та побутових предметів, які, при своєму дещо обмеженому асортименті, задовольняли потреби сільських жителів. Проведені в лабораторії ІА АН України аналізи /Г.О. Вознесенська/ говорять про те, що лівобережним слов"янам на роменському етапі були відомі і широко застосовувалися способи гарячої та холодної ковки, ковальського зварвання, цементації залізних виробів та ін. Це дозволяло одержувати продукцію досить високої якості, диференційовано використовувачи різну технологію відповідно до призначення виробу.

Також були широко розвинуті деревообробне та кісткорізне ремесла; можливо вже виділилися в окрему галузь керамічне виробництво, що відноситься до останнього періоду існування роменської культури.

Достатньо продуктивне сільське господарство разом з відокремленими, чи тими, що знаходилися в процесі виділення, ремеслами зумовили існування внутрішнього обміну. Проте ринок збуту був обмеженим через відсутність міст, як центрів ремесла і торгівлі. Наявність же зовнішньоторговельних зв"язків підтверджується значною кількістю скарбів східної монети і импортів з території не лише сусідних племен салтівської культури, але й віддалених країн.

В соціальному відношенні роменські поселення репрезентують терито-

ріальні общини; їх мешканців слід розглядати як землеробів-общинників, об'єднаних не стільки родинними, скільки економічними зв'язками. Невеликі розміри жител в комплексі з господарськими спорудами дають можливість говорити про індивідуальну сім'ю як основну господарську одиницю. Об'єднані в общини /"мири"/ індивідуальні домогосподарства мали своє спеціально-економічне осередок колективну власність на землю, обробка якої здійснювалася силами окремих сімей.

Багатосторонній процес розкладу родових відносин приводив до зміцнення зв'язків між "мирами" при зростанні ролі общинної верхівки та об'єднання общин в племена, а далі - в союзи племен. Археологічно цей процес знайшов своє відбиття у наявності гнізд роменських городищ, які групувалися навколо одного, що згодом часто став літописним містом писемних джерел /Рибakov.-1958/; такими, наприклад, стали Курськ, Рильськ, Донець, Воргол та ін.

У цьому відношенні показовими виявилися наші дослідження /1979-1983 рр./ стародавнього Путивля та його округи. Тут, в межах сучасного міста, існувало п'ять поселень роменської культури, розташованих на відроггах мисів морінного берега Сейму. Три з них в урочищах Городок, Микільська Гірка і Коптева Гора, що мали залишки оборонних споруд, були розкопані. З'ясувалося, що природньо-топографічним центром цих поселень був Городок, але він в роменський час, вірогідно, не мав постійного населення, на що вказує слаба насиченість культурного шару роменською керамікою. Розріз валоподібного насипу дозволив виявити залишки дворядного тину, який за аналогією з Опішнянським поселенням дозволяє його спорудження датувати VІІІ-X ст. Невеликі розміри майданчика городища /до 1 га/ не дозволяють вважати його тимчасовим сховищем для мешканців сусідніх поселень; очевидно, що це городище, завдяки його центральному розташуванню і наявності укріплень виконувало якісь інші, можливо, адміністративно-культурні функції.

Інтенсивнішим було життя на прилеглих до Городка поселеннях в урочищах Микільська Гірка, Коптева Гора і, очевидно, Молокозавод, де були виявлені напівземлянки в роменської керамікою. Їх існування припиняється досить наприкінці X-початку XI ст., що було викликане побудовою нової фортеці, в який Городок перетворився на дитинець давньоруського міста. Саме в ці часи відбувається перебудова його оборонної лінії, що складалася з ровів і стіни, спорудженої з зрубів. Під захист нового міста переходять мешканці названих поселень, територія яких в XI-XII ст. використовується як могиляник. До часу першої згадки Путивля в літописі /під 1146 р./, він був вже значним містом, яке знаходилося на крайньому лівому фланзі лівобережної оборонної системи, що складалася ще в додержавну

добу і згодом була удосконалена Володимиром, Ярославом Мудрим та Володимиром Мономахом.

Проте така доля спіткала лише поодинокі роменські городища, переважна більшість яких в часи Київської Русі залишалися сільськими давньоруськими поселеннями.

Четвертий розділ I глави присвячено пам'яткам боршевського типу, що були залишені слов'янами на крайньому південному сході їх розселення. Питання про племінну атрибуцію цих пам'яток все ще залишається дискусійним, що, насамперед, пояснюється відсутністю літописних повідомлень про ім'я слов'ян Подоння. Виходячи з оповідей літописця, ми взагалі повинні були б виключити цей район з східнослов'янської ойкумени, позаяк східним рубезем її він називає Сулу.

В дисертації ці пам'ятки розглядаються в плані відношення до терміну "роменсько-боршевська культура", а також у зв'язку з питаннями етнічної і племінної належності, які неодноразово стагли предметом досліджень /М.П.Барсов, П.П.Голубовський, Д.І.Багалій, О.О.Шахматов, М.С.

Грушевський та ін./ Археологічні реалії, що містяться в працях П.П.Єфименка та П.М.Третьякова, А.М.Москаленко та А.З.Винникова разом з антропологічними розробками /Трофимова.-1946; Алексеева.-1961; Алексеев.-1969/ дають всі підстави визначати боршевські старожитності як окрему археологічну культуру, що сформувалася на особливому етнокультурному субстраті і репрезентує окрему етнографічну спільноту, а саме-"ячичів Півісті времінних літ". З цього виходить, що їх об'єднання з сіверянами в рамках єдиного терміну "роменсько-боршевська культура" неприпустиме. Цей висновок був підтриманий іншими спеціалістами з ранньослов'янської проблематики/Москаленко.-1965;1981;Винников.-1974;1984/

Глава II "Археологічні пам'ятки східних районів Дніпровського Лівобережжя кінця I-початку II тис.н.е." складається з двох розділів, присвячених відповідно поселенням та могильникам.

В першому розділі розглянуті поселення переддержавного та давньоруського періодів, більшість з яких досліджувалася Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН України під керівництвом автора. Вперше вводяться в науковий обіг матеріали наших розкопок Битицького городища та Опішнянського поселення, археологічних комплексів поблизу сел Кам'яне та Ніцаха, давньоруських міст Путивль та Лубни, які проводилися з 1968 р. При цьому значна увага приділяється особливостям топографії, прийомам фортифікації, плануванню та домобудівництву названих хронологічних груп поселень.

Другий розділ присвячений поховальним пам'яткам Лівобережної Украї-

ни. Тут проаналізовано матеріали з розкопок Жовнинського некрополя, досліджуваного В.Д.Дяденком та О.П.Моцар, курганного могильника поблизу с.Городне/А.О.Моруженко/ та біля с.Кам'яне/О.В.Сухобоков/, курганів та ґрунтових поховань біля х.Зелений Гай/О.В.Сухобоков, О.П.Моця/, а також поодиноких безкурганних поховань на Ніцахському роменсько-давньоруському комплексі з наших робіт.

В цілому ця глава носить характер дуже стислої аналітичної публікації наслідків наших досліджень поселень та поховальних пам'яток в районах Лівобережної України на схід від Дніпра; при цьому аналізуються також і матеріали розкопок інших дослідників. Це дає підстави говорити про єдиний напрямок розвитку населення названих районів з мешканцями центральних земель як в додержавну добу, так і в часи давньоруської держави. Разом з тим дана глава є необхідним структурним розділом дисертації, що захищається.

III глава розглядає питання хронології. Вона складається з трьох розділів: 1/ деякі підстави виділення пам'яток переддержавного та давньоруського періодів; 2/ хронологія волинцевсько-роменських пам'яток; 3/ датування давньоруських горизонтів на роменсько-давньоруських комплексах.

Перш за все слід зауважити, що давньоруська культура вивчена значно краще від передурочих їй волинцевсько-роменських пам'яток і має велику історіографію. До того ж вона лише частково входить до теми нашого дослідження, що дає можливість обминути пересказ розробок спеціалістів, в яких порушувалися питання історії населення Лівобережної України в часи існування Київської Русі/Б.Р.Рисаков, В.В.Мавродін, В.Й.Довженко, І.І.Ляпушкін, Б.А.Шрайко, П.П.Толочко та ін./ Натомість більше уваги приділено досі спірним питанням хронології пам'яток кінця I-початку II тис. н. е.

Вище йшлося, що датування пам'яток давньоруського часу в цілому заперечень не викликає; хронологія ж пам'яток переддержавної доби різними дослідниками визначається по-різному. Так, за Д.Т.Березовцем час існування волинцевських старожитностей припадає на УП-УШ ст.; такої ж думки дотримуються С.А.Кренко та автор. Проте І.І.Ляпушкін вважав УШ-ІХ ст. межами цієї групи пам'яток; що хронологію поділяють Є.О.Горнов та О.О.Шеглова. Є розбіжності і щодо хронології роменських пам'яток: УШ-Х ст./М.О.Макаренко, П.М.Третяков, І.І.Ляпушкін, В.В.Сєдов/, або ж друга половина УШ-ХІ ст./О.В.Сухобоков, О.А.Узянов/.

Що ж до пам'яток салтівської культури, хронологія якої має неабияке значення для датування слов'янських старожитностей Дніпро-Донського межиріччя, то нині вона встановлена С.О.Плетньовою з середини УШ

і до середини X ст.; проте М.Г.Магомедов та І.А.Баранов визначають її нижню межу кінцем УП ст.

Найгостріші суперечки викликають волинцевські пам'ятки, визначення хронології яких ускладнюється відсутністю чітко датуваних речей в культурному шарі поселень та в матеріалах могильників. Саме це і привело до виникнення дискусії між Д.Т.Березовцем та І.І.Ляпушкіним: якщо перший з них вважав ці пам'ятки типологічно і хронологічно дороменськими, то другий не бачив різниці між ними ні за специфікою, ні за часом. Погляди І.І.Ляпушкіна підтримав Є.О.Горюнов, але з певними корективами. Так він розглядав волинцевські пам'ятки як ранній етап роменської культури.

У зв'язку з цим, особливої ваги набуває відносна хронологія, яка дає можливість встановити положення волинцевських старожитностей серед східнослов'янських археологічних культур Дніпровського Лівобережжя.

Слов'янська приналежність роменської культури є загальноновизнаною, але питання про її походження все ще лишається дискусійним. Деякі дослідники намагалися відшукати її витoki на півночі та північному заході від лівобережного Подніпров'я /П.М.Третьяков/, інші роблять спроби вивести її з пам'яток празько-корчацького типу /І.П.Русанова/.

В свій час автор виступив з критикою гіпотези П.М.Третьякова основаною якої були матеріали пізньод'яківських городищ Підмосов'я та довгих курганів Смоленщини /Сухобоков.-1971/. Ця критика була схвально зустрінута деякими спеціалістами /Седов.-1982/. Недостатньо аргументованими також є і декларативні припущення І.П.Русанової.

Це примушує нас звернутися до концепції Д.Т.Березовця, згідно якій корені роменської культури слід шукати на території її поширення, а саме в матеріалах волинцевського типу.

За своїм виглядом волинцевські поселення набагато ближче стоять до пам'яток середини-третьої чверті I тис.н.е., ніж до роменських, що відрізняються своїм розташуванням в місцях, пануючих на місцевості і наявністю оборонних споруд. Грунтові волинцевські поховання також відрізняються від курганних роменських, хоча і ті і інші містять урнові поховання кремованих на стороні.

Топографія та характер поселень, відмінності у поховальному обряді не дозволяють вважати однорідними та синхронними ці групи пам'яток-перші з них передують другим на розглядуваній території. Звідси випливає, що визначивши нижню межу роменської культури УІІІ ст., слід саме цим часом датувати і верхню межу волинцевських пам'яток. Що ж до нижньої межі останньої групи пам'яток, то УІ-УІІ ст. на лівобережному лісостепу

репрезентовані пам'ятками колочинського та пеньківського типів, які мають також і волинцевські матеріали. Це може свідчити не лише про певний час співіснування, але й про участь племен, що залишили старожитності пеньківсько-колочинського кола у формуванні волинцевських пам'яток. Ці спостереження підтверджуються дослідженнями Є.О. Горнова, як й прийшов до висновку про наявність спільних рис між пізньопеньківськими поселеннями Дніпровського Лівобережжя та волинцевськими пам'ятками, що знайшло свій прояв в топографії та характері поселень, однотиповості жител, близьких формах ліпної кераміки та наявності в керамічних комплексах гончарного посуду салтівського походження та уламків червоноглиняних амфор в зонним рифленням верхньої частини. Це відзначається як для лісостепових так і для поліських пам'яток.

Варто зазначити, що дослідники звернули увагу на певну схожість деяких форм ранньопеньківської кераміки з посудом колочинського типу. Це, звичайно ж, не є випадковість і пояснюється їх спільною підосновю, якою виступають пам'ятки київської культури/Терпиловський.-1980; Приходьк.-1980; Горнов.-1981/

Проте сказане зовсім не виключає участі також і племен черняхівської культури в утворенні волинцевських старожитностей, що категорично заперечував Д.Т.Березовець. Нині на ряді ранньосередньовічних поселень /Авдеево, Беседівка, Вороб'ївка та ін./ встановлено наявність матеріалів черняхівської культури разом з керамікою колочинського, пеньківського та волинцевського типів/Э.А.Симонович.-1971; Горнов.-1981; Ю.А.Шеглова.-1987/. Хоч і опубліковані вони недостатньо, їх не можна ігнорувати говорячи про етнокультурну історію населення Лівобережної України у другій половині I тис.н.е.

Аналіз керамічних комплексів епонімної пам'ятки та інших волинцевських поселень дозволяє його розділити на три горизонти: ранній-синхронний з пізніми проявами пеньківської та колочинської культур; середній-відповідний пам'яткам типу Сахнівки; пізній, типологічно близький до Луки-Райковецькій. Останній представлений керамікою Новотроїцького городища та Опішні. Він є зв'язувоч ланкою між волинцевським та роменським етапами; отже, волинцевський керамічний комплекс переедує роменському.

Для раннього періоду характерно поєднання опуклобоких форми посуду з керамікою ребристою або циліндроконічною/Волинцево, житла 6-7, 12-14, 20-21, 25, 25-36, 41, 48-49/. Така ж картина має місце і на близькому до Волинцевського могильнику біля с.Лебязе-III, де переважають горщики I-II, I-III, IV-V і VI типів за типологією С.П.Кренко. Датування цього горизон-

ту здійснюється на підставі знахідок бронзових та срібних дротяних з розпласнутими кінцями браслетів/Волинцеве, Хитці/, які мають аналогії в лівобережних скарбах/Колоскове, Козіївка, Хацьки та ін./ і визначаються УП ст. Таким же часом датуються наконечники списів з Княжинського могильника, повну аналогів яким складають списи з наших досліджень Волинцева та Битиці; УІ-УП ст. датуються залізні ниркоподібні пряжки/В.Б.Ковалевская.-1979; П.Н.Старостин.-1967/, середина УП ст. -костилькові застібки/В.Ф.Генинг.-1979/. Таким чином, ранній період волинцевського етапу може бути визначений з середини УП ст., чому не заперече наявність аналогічних знахідок в могильниках Північного Кавказу і Південної Таврії/В.К.Пудовин.-1961; А.К.Амброс.-1971/.

Для середнього горизонту характерна наявність горщиків ІУ, УІ-УП і УШ типів, сковорідок з досить великим бортиком і червоногдиняними амфорами з зональним рифленням верхньої частини, датування яких визначається другою половиною УП-УШ ст./И.А.Баранов.-1973/. Цей горизонт датується також речами з Харівського скарбу, двоштовкові антропоморфні фібули і зіркоподібні середки якого визначаються УП-УШ ст./А.И.Айбабин.-1978/, ліровидних срібних пряжок/В.Б.Ковалевская.-1979/, срібними з розширеними трубчастими кінцями браслетами, шаровидними з гронами зерні підвісками, які стали прототипами давньоруських/Г.Ф.Корзухина.-1946/, що ведуть своє походження з рубежу УП/УШ ст.

В поодиноких випадках такі ж речі трапляються на Волинцевському, Осницькому та Битицькому поселеннях, що дає можливість датувати середній період волинцевського етапу кінцем УП-початком УШ ст. Ця дата підтверджується і тим спостереженням, що скарби в лісостепу з'являються на межі УШ ст./О.І.Айбабин, О.М.Приходник, С.О.Горюнов/.

В пізньому горизонті провідними є горшки УП та УШ типів, миски П і ІІ типів разом з гончарними горщиками І та У типів, а також дещо більшим поширенням амфornoї кераміки. Хронологія цього горизонту визначається знахідками литих бронзових сережек салтівського походження/Ходосівка/, які за аналогіями датуються кінцем УП-початком УШ ст./за М.Я.Мерпертом/, або другою половиною УШ-початком ІХ ст.-за С.О.Плетньовою; антропо-зооморфними срібними бляшками/Волинцеве, Ходосівка/, які мають аналогії в північнокавказьких могильниках/Ковалевская.-1972/, де вони датуються з кінця УП ст.

УШ-ІХ ст. визначається дата наконечників стріл плоскої ромбічної форми/Волинцеве, лотка 29-30/. До складу кераміки пізнього горизонту входять плоскі миски, кубшки та горшки гончарної технології, аналогії яким відомі у Дмитрівському катакомбному могильнику/Плетнева.-1981/

Наведені дані дозволяють визначати існування пізнього періоду волинцевського етапу до середини УШ ст.

Запропонована періодизація узгоджується з точкою зору Д.Т.Березовця. Проте не можна не бачити, що нижня хронологічна межа волинцевських пам'яток є не досить чіткою через відсутність вузькодатурних знахідок саме на стику пенківсько-колочинських та волинцевських старожитностей. Розмитом є і верхня межа, що пояснюється короткочасним співіснуванням волинцевських і роменських пам'яток у межах другої половини УШ ст. Це знайшло свій прояв в існуванні таких проміжних за культурно-хронологічною характеристикою поселень як Новотроїцьке та Опішня, на першому з яких виявлено пізній горизонт волинцевської кераміки. Зберігаючи певну близькість до волинцевських пам'яток, ці поселення за топографією розміщення на підвищених мисах і за наявністю зашифрів укріплень стоять значно ближче до власне роменських.

Ми приділили багато місця розгляду стану вивчення волинцевських пам'яток тому, що й тепер ще з'являються спроби відновити погляди І.І. Ляпушкіна щодо їх відношення до наступних роменських старожитностей. Так, О.В.Григор'єв, що працює над питаннями ранньосередньовічної історії Лівобережної України в ряді тезових публікацій твердить, що волинцевські і роменські пам'ятки, мовляв, "тотожні за основними своїми характеристиками, такими як топографія, тип могильників, конструкція житлових споруд і основна частина керамічного комплексу, за виключенням деяких хронологічних рис"/Григор'єв.-1988/

Залишимо "хронологічні риси" та їх відношення до основних характеристик на сумлінні нашого опонента. Думка О.В.Григор'єва про певну схожість обох груп пам'яток не нова - це ще на початку 70-х років, крім автора цих рядків, відмічали провідні спеціалісти, як П.М.Третяков, Г.М. Москаленко, А.З.Винников, Б.А.Шрамко та ін. Ця схожість легко пояснюється генетичною близькістю названих груп старожитностей, яку ні І.І.Ляпушкін, а ні О.В.Григор'єв не хотіли визнати. Проте слід розглянути докладніше аргументацію останнього.

Виходячи з того факту, що в деяких районах ареалу роменської культури /Подесення, верхнє Посейм'я/ поселення відкритого типу кількісно переважають укріплені, О.В.Григор'єв виступає проти висловленої автором думки про зміну типу поселень лівобережних слов'ян у УШ ст. Але відкриті роменські поселення не були провідним типом, що властиве волинцевським пам'яткам. Роменські селища тягнуть до городищ і розміщені в тих самих топографічних умовах, що й останні, причому по всій території поширення роменських пам'яток, в тому числі - і для Подесення разом з ба-

семи. В останньому по р. Рать роменські селища розташовані на високих терасах правого берега і згруповані поблизу Бесідинського і Титівського городищ; така ж картина і поблизу Великого Горнальського городища в верхів'ях р. Псел. Ще слід додати, що Подесення не може бути еталонним районом поширення роменської культури в цілому, хоча б тому, що воно належить до західної, більш спокійної частини її ареалу. Саме це пояснює відносно велику кількість відкритих роменських поселень.

Отже, на нашу думку, найсуттєвішим є зміна топографії поселень, коли вони з'являються на природньо захищених висотах та останцях мисів корінних берегів, часто посилені оборонними спорудами/Битиця, Новотроїцьке, Опішня/. Ця обставина цілком відповідає історичній ситуації, в якій опинилися слов'яни з появою хозар на Лівобережній Україні в першій половині VІІ ст.

Що ж до гаданої ідентичності могильників волинцевського і роменського типів, то виходячи з напрямку міркувань О. В. Григор'єва, це стосується всіх слов'янських археологічних культур. Проте відомо, що в поховальних звичаях сіверян найсуттєвішим є наявність курганів на роменських могильниках і їхня відсутність на волинцевських/Д. Т. Березовець, О. В. Сухобоков/, які аж ніяк не є курганами, як це вважає, слідом за І. І. Ляпушкіним і З. Д. Бесарабовою/Ляпушкін, - 1968; Бесарабова, - 1978/ і наш опонент/Григор'єв, - 1990/. Саме розташування поховань на Волинцевському та Сосницькому могильниках /від 1-2 до 3-5 м/ виключає фізичну можливість насипів над ними. Аналогію урновим похованням кремованих на стороні в названих могильниках становить поховання в типово волинцевській гончарній місці з житла № 29 Битицького городища. Отже, і це положення О. В. Григор'єва не відповідає наявним фактам.

Волинцевське і роменське домобудівництво не мало суттєвих відмінностей, як, до речі, і в попередні і в пізніші часи, що було зумовлено специфікою кліматично-ландшафтних умов та ресурсами Полісся та Лісостепу. Докладному висвітленню особливостей волинцевського домобудівництва присвячена стаття С. П. Кренка/Кренко, - 1984/, яка проте залишилася поза увагою О. В. Григор'єва.

Керамічні комплекси обох груп пам'яток було розглянуто вище, тому тут лише зазначимо, що волинцевський гончарний посуд за своїми технологічними якостями і за орнаментальною технікою дуже схожий з салтівським кераміком, хоч і не має з ним повних аналогій. Це відмічалось в працях І. І. Ляпушкіна, Д. Т. Березовця та С. О. Плетнєвої. Проте ліпний посуд волинцевських пам'яток мав подальший розвиток в роменській кераміці.

Той факт, що гончарний і ліпний волинцевський посуд зустрічається не лише на пенківських і колочинських поселеннях у середньому Подесенні, а й в басейнах інших лівих приток Дніпра та на так званих пам'ятках сахнівського типу на Дніпровському Правобережжі, потребує серйозної аргументації, ніж "розселення поодиноких носіїв гончарських традицій", як це вважає О.В. Григор'єв.

Хронологія волинцевських пам'яток була розглянута вище, тому тут відмітимо лише тенденції деяких фахівців підвишувати верхню межу їх, виходячи з аналізу речей Харівського скарбу/Шеглова.-1990/; це нібито підтверджує тезу про мирну ситуацію на Лівобережжі Дніпра до середини УШ ст., коли цей скарб, мовляв, було зарито, і коли припиняють своє існування пам'ятки волинцевського типу. Проте з цим не можна погодитися, оскільки тут ігнорується історична ситуація, що склалася у Східній Європі внаслідок утворення Хозарського каганату в УП ст. та його експансії на слов'янські землі на рубежі УП-УШ ст. Навряд чи можна говорити про якусь стабільність в таких умовах і на Дніпровському Лівобережжі. На користь існування волинцевських пам'яток до середини УШ ст. можна навести факт відсутності на них східної монети, яка зустрічається на роменських/Новотроїцьке, Гочєво, Луківка, Донецьке, В. Горналь/ і салтівських поселеннях/Верхній і Старий Салтів/; отже її наявність може слугувати індикатором заляцності їх населення від хозар.

Таким чином, топографія і характер поселень, наявність розбіжностей у похоронних пам'ятках, хронологія обох груп слов'янських старожитностей: Лівобережної України не дозволяють вважати волинцевські пам'ятки тотожними роменським; обидві групи репрезентують два етапи загальної волинцевсько-роменської культури. Своєрідність волинцевського етапу полягає в наявності інокультурного імпульсу, яким є гончарна лискована кераміка; на роменському етапі його дія припиняється, хоча ще й відчувається /Новотроїцьке, Опішча/ завдяки присутності горшків з високими вертикальними вінцями і частково лискованою поверхнею. В кераміці пізнього періоду роменського етапу волинцевські ремінісценції репрезентовані більш-менш ретельними загладуваннями поверхні, а згадані вище форми посуду зникають з ужитку.

Загальна схема хронології роменських пам'яток відповідає схемі, розробленій автором в 70-ті роки/Сухобоков.-1975/; вона дещо не збігається з нині поширеною. Вперше датування роменських пам'яток УШ-Х ст. запропонував М.О. Макаренко, проте лише в 40-і роки було одержано матеріали для їх абсолютної хронології на підставі салтівських імпорту і арабських дирхемів. Велике значення при цьому відіграли матеріали роз-

копок у 50-ті роки Новотроїцького городища, де було знайдено скарб прикрас і арабських монет УШ-ІХ ст. Останні в поодиноких екземплярах відомі і на інших роменських пам'ятках/Донецьке, В. Горналь, Ніцаха, Гоцево, Лухтівка та ін./ Нині датування роменської культури УШ-Х ст. в загальноновизнаним/Ляпушкін.-1961; Сєдов.-1982/

Проте така хронологія потребує певних корективів. Перш за все, слід зазначити, що не всі роменські пам'ятки одночасні в цих досить широких хронологічних рамках. Деякі конструктивні особливості городищ разом з виявленими на них матеріалами дають підстави для розподілу всіх пам'яток роменської культури на дві хронологічні групи: ранню і пізню, причому верхня межа пізньої групи припадає на першу половину ХІ ст.

До групи ранньороменських пам'яток належать ті городища, які мають риси, що наближають їх до пам'яток попереднього часу. Такими є Опішня, Новотроїцьке, Лятишівка, які мають незначні оборонні укріплення, або ж зовсім не мають таких; це ріднить їх з поселеннями трьох чверті І тисячоліття. Разом з тим, їх розташування на високих мисах та останцях нічим не відрізняється від більшості типово роменських городищ. До того ж, в матеріалах згаданих городищ присутня архаїчна кераміка поряд з речами салтівського походження, аналогічних прикрасам та поясній гарнітурі з північнокавказьких могильників, що датуються серединою УШ ст. Тим часом визначається датування Опішнянського поселення. Що ж до Новотроїцького городища, то в його матеріалах сукупність прикрас та дірґеми 711/712 рр. дають підстави визначати нижню межу його виникнення першою половиною УШ ст. Молодші монети /818-819 рр./ разом з салтівським посудом та амфорою керамікою дають змогу встановити верхню межу другою половиною ІХ ст. Сказане дозволяє датування ранньороменського періоду визначати з середини УШ ст до кінця ІХ ст.

Для виділення пам'яток пізньороменського періоду слід шукати інші критерії. Одним з таких може бути безперервність існування роменських поселень протягом УШ-ХІ ст. і пізніше, на що може вказувати стратиграфія культурних нашарувань, в яких відсутні стерильні прошарки, або ж шари згарин між роменськими та давньоруськими відкладеннями. Іноді в таких шарах трапляються датувчі речі. Так, з Донецького городища походить варварська імітація куфічного дірґема початку Х ст.; брактеат саманідського дірґему 70-х років Х ст. знайдено у верхніх шарах Великого Горнальського городища/А.В. Куза.-1981/ там же виявлено саманідську монету, карбовану при Муктадірі в першій третині Х ст. Ці знахідки є дуже важливими для виділення роменських городищ, що продовжували існувати після рубежу ІХ-Х ст. До таких також належать досліджені автором

археологічні комплекси поблизу сел Ніцаха і Кам"яне.

Таким чином, думка І.І.Ляпушкіна про неможливість відшукати критерії більш дрібного поділу хронології роменської культури не підтверджуються. Таким критерієм може стати і аналіз керамічного комплексу, в якому виявлено посуд перехідної технології, при якій ліпний посуд поступово змінюється виготовленим на крузі. Останній якийсь час зберігає роменські традиції у приготуванні глиняного замісу/домішки шамоту/, орнаментациї/ вірвовочний штамп по плічках, іноді в поєднанні з лінійно-хвилястим декором, але вже він має давньоруські прийоми моделювання в'янець. Такий посуд було виявлено нами під час розкопок городиш на Сеймі/Червоний Ранок, Волокитине/, в басейні Ворскли/Зарічне/, на р. Псел/Кам"яне/. Клейма на денцях роменських горщиків відомі на Сіверській Дінці/Донецьке, Коробів/, що також є свідченням наявності перехідної технології. Гончарну кераміку, прикрашену відбитками вірвовочного штампу, по яким нанесено горизонтальні та хвилясті лінії, відзначав ще М.О.Макаренко на городищі Монастирище, де в печі одного з жител було виявлено роменські ліпні горшки разом з гончарними/Макаренко.-1925/; таку ж картину зафіксував Б.О.Рибаков при дослідженнях Гочівського городища/Рибаков.-1947/.

Наведені факти свідчать про певний час співіснування роменської та давньоруської кераміки, що й є показником пізнього періоду роменських пам'яток. Цей час відбиває, до того ж, складний процес інтеграції роменської культури в загальнодавньоруську, найбільша інтенсивність якої припадає на кінець X-першу половину XI ст. Саме цим часом і слід датувати фінальний період роменського етапу волинцевсько-роменської, тобто сіверянської культури, межі якого визначаються з середини VIII і до середини XI ст. Однак це не означає зникнення роменських традицій і пізніше.

Сказане не узгоджується із прийнятою нині хронологією роменської культури. Проте нові польові дослідження додають все більше даних на користь висловленої точки зору. Так на Горбовському городищі в закритому комплексі-заповненні глинобитної печі-були виявлені ліпні роменські горшки поряд з гончарними другої половини-кінця XI ст./Григор'єв.-1983/Аналогічна картина мала місце і під час розчистки гончарного горна на селищі поблизу городища біля с. Кам"яне.

В пізньороменський період відбувається зміна поховального обряду тілоспалення на тілопокладення в насипу або на рівні горизонту. Більшість курганів мають рівчачок навколо насипу, а кістяки небідчків обпалені або посипані вугіллям/Кам"яне, ур. Микільська Гірка в Путівлі/.

Згодом обряд тілопокладення, безумовно, пов'язаний з прийняттям християнства, набуває подальшого розвитку, і в XI ст на Лівобережжі з'являються поховання в глибоких ямах під насипом. Такі могили було виявлено нашими розкопками під час досліджень курганного могильнику біля села Кам'яне на Пслі, а також А.О.Моруженко в курганах поблизу с.Городне на Ворсклі. В XII ст. курганні могильники змінюються ґрунтовими.

Таким чином, і на землях Лівобережної України на схід від Сули можна бачити єдиний напрямок культурної нівеляції, що й в інших регіонах території Київської Русі.

Глава IV " Етнічна атрибуція слов'янських та давньоруських пам'яток лісостепової зони Північного Причорномор'я в I тис.н.е." розглядає питання походження та етнічної і плеємної приналежності населення Лівобережної України та Подоння.

Вивчення роменського етапу волинцевсько-роменської культури показує, що вона хронологічно ув'язується з давньоруською культурою. Складніше стоїть справа з питаннями про її зв'язки з попередніми старожитностями, які і зараз є предметом дискусій.

На думку ряду дослідників роменські пам'ятки на Лівобережжі не є автохтонними/М.І.Артамонов, І.І.Ляпушкін, П.М.Третяков/, які взагалі заперечували наявність слов'ян да даній території аж до УШ ст.; така ж думка нині висловлена Л.М.Гумільовим/Гумилев.-1989/. Разом з тим, І.І.Ляпушкін і не намагався зв'язувати генетичні корені роменських пам'яток, обмежившись посиланням на ніби-то широке розповсюдження роменської кераміки на Правобережжі Дніпра, Молдові, і, навіть в Подунав'ї/Ляпушкін.-1956/надавши, таким чином, універсального характера локальній археологічній культурі. Проте здобуті в 60-70-ті роки матеріали спростовують таку думку, оскільки при єдиному напрямку соціально-економічного розвитку слов'янських племен названих регіонів їх культурна нівеляція відбувається лише за часів давньоруської держави.

На Дніпровському Лівобережжі серед археологічних культур переддержавного часу найбільш близькими між собою, як відзначається, є волинцевські та роменські пам'ятки. Йшлося і про те, що між ними існують і певні відмінності, які дозволяють припускати існування опосередкованих зв'язків, що виступають в наявності пам'яток типу Опішні та Новотроїцького, поєднуваних найхарактерніші риси обох груп..

Це заперечує думку Д.Т.Березовця про "трансформації" волинцевських пам'яток в роменські, оскільки перші буди не культурним підґрунтям роменської культури /як це нам здавалося донедавна/, а етапом

спільної волинцевсько-роменської, сіверянської, культури.

Якщо слов"янство роменської культури не викликає заперечень, то етнічна атрибуція волинцевських пам"яток виявляється непростою справою. Так, Д.Т.Березовець вважав їх безумовно слов"янськими, в той час як І.І.Ляпушкін, беручи до уваги різні технології у виготовленні кераміки, говорив про їх неоднорідність, разом з тим утримуючись від конкретних визначень. М.І.Артамонов зв"язував волинцевські та синхронні пастирські пам"ятки з тюркськими племенами, які буцімто займали лівобережний лісостеп перед розселенням слов"ян, що сталося не раніше VIII ст./Артамонов.-1967/. В цілому поділяючи думку І.І.Ляпушкіна, Є.О.Горнов вважав волинцевські пам"ятки ранньороменськими, і, отже, схилився до визнання їх за слов"янські/Горнов.-1981/.

Особливу позицію з цього питання займає М.Д.Брайчевський, на думку якого волинцевські і пастирські пам"ятки є "реліктом черняхівської культури", "справжньою культурою початкової Русі, її археологічним еквівалентом"/Брайчевський.-1968/. Оскільки для М.Д.Брайчевського слов"янство черняхівської культури є безперечним, в нього немає сумнівів щодо слов"янства волинцевських пам"яток.

Слов"янськими в своїй основі вважає їх і В.В.Сєдов/Сєдов.-1970; 1982/. Специфіку ж волинцевських старожитностей він відносить на рахунок слов"янизованого іраномовного населення, що колись входило до складу носіїв черняхівської культури, що, на його думку, підтверджується даними антропології і гідронімії. Проте фахівець не називає конкретних пам"яток, що могли б репрезентувати цих іраномовних мешканців Лівобережжя. Можна припустити, що на час утворення волинцевських пам"яток цей іранський елемент було настільки слов"янизовано, що лише гончарний посуд, який походить з аланського компоненту салтівської культури, може говорити на користь його участі у формуванні населення Лівобережжя.

Щодо племінної чужості пам"яток роменської культури, то і тут існують перні робітності, хоча більшість дослідників пов"язують їх з сіверянами "Повісті времінних літ". Проте І.І.Ляпушкін займав з цього питання непевну позицію. Так, характеризуючи Новотроїцьке городище як еталонну пам"ятку роменської культури, він в 1958 р. вважав його сіверянським, а в дещо пізнішій праці, цей дослідник, виходячи з запропонованого раніше /1947 р./ об"єднання роменських і боршевських пам"яток в рамках єдиної культури, не розрізняв сіверян і в"ятчів/Ляпушкін.-1968/. Така думка знаходиться у протиріччі з літописними повідомленнями, що лише сіверян локалізують по берегах лівих приток Дніпра.

Сіверянськими вважає волинцевські і роменські пам"ятки В.В.Сєдов,

який, розглядаючи етнокультурні процеси на Дніпровському Лівобережжі, прийшов до висновків, що: слов'яни вперше з'явилися на даній території в середині I тис. н. е.; їхнє масове розселення на Лівобережжі відбувається у VIII ст.; етнонім "с'єверь" походить від автохтонного іраномовного населення; лівобережні слов'яни утворили сіверянський племінний союз в VIII-IX ст., а до того не мали племінної організації/Сєдов.-1982/

Нам уявляється, що ці висновки потребують певних корективів. Так, незрозумілим є та обставина, що з'явившись на Лівобережжі в середині I тис. н. е., слов'яни розселяються на ньому лише у VIII ст. Не можна не погодитися, що племінна назва лівобережних слов'ян походить з іранського "seu" /чорний/: праці М. Фасмера, В. М. Топорова і О. М. Трубочова переконливо доводять наявність таких топонімів. Інша справа, до якого часу слід відносити запозичення слов'янами цього етноніма. За В. В. Сєдовим це мале місце в середині I тис. н. е., або ж в його першій половині/Сєдов.-1982; пор.: Сєдов.-1979/. Але на лівобережному Лісостепу є лише поодинокі пам'ятки, які можуть бути пов'язані з сармато-аланами, що не дозволяє підвести під цю гіпотезу достатньої фактологічної бази. Це, до речі, визнає і сам її автор. Звідси виходить, що на Лівобережжі не було осілого іраномовного населення в середині I тис. н. е. і слов'яни під час розселення не мали з ним контактів тому "симбіоз"/за В. В. Сєдовим/ міг відбуватися в більш ранню добу, ще на початку раннього залізного віку/О. І. Тереножкін, Б. О. Рибаків/; останньому не протирічать і думки мовознавців /В. Н. Топоров, О. Н. Трубочев,-1962/.

Не можна також прийняти припущення В. В. Сєдова, за яким слов'яни, розселяючись на Дніпровському Лівобережжі, одержали своє ім'я "с'єверь" лише в процесі освоєння території, тобто, пізніше утворення середньодніпровського суперсоюзу "Русь", який існував в VI-VII ст./Рибаків.-1958; Сєдов.-1982/. При цьому руси у В. В. Сєдова - одне з антських племен, яке сприйняло етнонім внаслідок симбіозу з скіфо-сарматським населенням Середнього Подніпров'я. Цікаво, що проблематичне слов'янство легендарних антів, що для нього є безсумнівним, неодноразово підкреслювалося автором наведеного припущення. В той же час ставиться під сумнів слов'янська приналежність історично достовірних лівобережних сіверян.

Уявляється маловірогідним міцний союз різноплемянних утворень поза рамками держави протягом тривалого часу, хіба що він виник внаслідок воєнної переваги русів, які примусили сіверян до союзних відносин.

Проте підстав для такого припущення немає. Навпаки, напівдержавні утворення русів і сіверян склали федерацію племінних союзів - суперсоюзу.

Разом з русами сіверяни взяли участь в балканських війнах і колонізації Балкан у VI-VII ст., що було б неможливим при відсутності у лівобережних слов'ян племінної організації, в функції якої входило формування військових загонів і заключення воєнно-політичних союзів. Це спростовує висновок В.В.Седова відносно сіверянського суспільства.

Пропонувачі термінологічне об'єднання слов'янських археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя останньої третини I тис.н.е. в рамках єдиної волинцевсько-роменської (= сіверянської) культури, автор тим самим виступає проти вживання щодо них назви "роменсько-боршевська", під якою розуміються сіверяни Лівобережної України та в'ятичі Подоння/Сухобоков. -1971; 1975; 1985; 1986/

Правомірність запропонованого нами терміну полягає в тому, що серед інших східнослов'янських археологічних культур переддержавної доби вряд чи можна назвати ще одну таку, культурна своєрідність якої так відповідає території і звичаям літописного племені і була б такою стійкою протягом кількох століть при наявному поступовому розвитку.

На підставі археологічного вивчення пам'яток волинцевського і роменського типів, а також даних антропології можна твердити про певну фізично-генетичну єдність та культурну спадкоємність населення, що їх залишило.

Вище йшлося, що волинцевсько-роменські і боршевські пам'ятки були сформовані на основі різних етнокультурних субстратів. Навіть боршевських пам'яток були в'ятичами, що мешкали в басейнах Дону і р.Вороніж: деякі особливості поховального обряду боршевських могильників мають прямі аналогії в басейні верхів'їв Оки, в'ятицька приналежність населення яких ніким не заперечується. Значна частина керамічного комплексу боршевських пам'яток має також аналогії серед слов'янських пам'яток Волзько-Окського басейну; разом з тим, в боршевських курганах в останні роки було виділено групи угро-фінської та сартівської кераміки поряд з посудом волинцевського типу/Винников. -1984/.

Антропометричні дослідження краніологічних серій з донських та волзько-окських слов'янських курганных могильників однозначно свідчать про наявність у в'ятичів специфічних ознак, що наближують їх до мордовських племен/Алексеева. -1961/ з одного боку, і з тюрками Північного Причорномор'я-з другого/Трофимова. -1946; Алексеев. -1969/. Співставлення серій черепів з могильників Дніпровського Лівобережжя та Подоння говорить про суттєві відмінності поміж населенням цих регіонів за середніми показниками.

Територіальне сусідство сіверян з іноетнічними племенами Лівобере-

жної України відбилося в матеріальній культурі насамперед волинцевсь-ського, а потім і роменського етапів сіверянської культури. Загальновідомим є наявність салтівської кераміки в керамічних комплексах цих пам'яток; відмічається і зворотне явище, коли слов'янський посуд волинцевського типу присутній на салтівських пам'ятках; а на думку С.О. Плетневої, салтівцями були запозичені у сусідних слов'ян житла у вигляді напівземлянок/Плетнева. -1962; 1968/. Цілком слушною здається також думка, що за умов тісного сусідства та черезомужного розселення можливим було співіснування слов'янського і алано-болгарського населення в межах одного поселення.

Така картина яскраво простежується на волинцевському етапі. Найінформативнішим у цьому відношенні є Битицьке городище, де відмічається існування двох різноетнічних синхронних компонентів, що відбилося в характері укріплень, різних традиціях домобудівництва, інвентарі. Тут в межах одного розкопу поруч виявлені слов'янські напівземлянки з глинобитними пічками в одному з кутів і ледве заглиблені ґрунтоподібні споруди з вогнищем в центрі; слов'янський ліпний посуд і залізні клепані казани, не властиві асортименту побутового інвентаря осілого населення; велика кількість землеробських і ремісничих знарядь праці та численні речі озброєння і спорядження воїна-вершника. Ці матеріали, що вказують на співіснування населення з різними устроями господарства на цьому го городищі, особливо важливі для визначення питомої ваги неслов'янських елементів у формуванні сіверян. Можна припускати не лише певні культурні зв'язки між населенням волинцевсько-роменської та салтівської культури, але й говорити про активний процес асиміляції. На користь такого припущення свідчать матеріали вивчення краніологічних серій з могильників сіверян та салтівських катакомб. Вони виявляються подібними за середніми показниками і відносяться до мезокранного середньолицьового антропологічного типу /В.П.Алекосев та Г.П.Зіневич/. Порівняння черепів з наших розкопок сіверянських могильників/Кам'яне, Зелений Гай, Ніцаха/ з аналогічними, що походять з могильників Курської та Белгородської областей виявляє їх типологічну близькість за основними ознаками /Покас. -1987/.

Розглянуті вище археологічні матеріали разом з антропологічними даними не заперечують припущення про значний внесок різних у культурно-му та етнічному відношеннях племен у формування слов'ян Лівобережної України на різних етапах їх історичного розвитку.

Глава У "Короткий нарис історії населення Дніпро-Донського межи-річчя в останню третину I-початку II тис.н.е." складається з двох розділів, в першому з яких висвітлюються питання відносин Хозарського каганату з кочовими та осілими племенами лісостепової зони Лівобережної України, а в другому – перебування лівобережних слов'ян у складі давньоруської держави.

Коло пробле., пов'язаних з історією Хозарського каганату все ще не можна вважати добре розробленим. Науковий інтерес до Хозарії пояснюється її могутністю, що дала змогу протистояти таким світовим супердержавам, якими на той час були Арабський халіфат і Візантійська імперія, а також тою історичною роллю, яку хозарська держава відіграла в долі багатьох сучасних народів Євразії. Етнічною основою каганату став конгломерат болгарських, угро-фінських та аланських племен, серед яких самі хозари були археологічно невідомим меншістю, що губилася в масі тюрксько-та іраномовного населення-носіїв садтово-маяцької культури. В період розквіту Хозарського каганату, до його складу входили Приуралля, Поволжя, Північний Кавказ, Приазов'я та Подоння, які були заселені різноетнічними кочовими та землеробськими осілими племенами, що перебували на різних рівнях соціально-економічного та культурного розвитку. У взаємовідносинах Хозарії з різноетнічним і різноукладним населенням Північного Причорномор'я відбилася одна із закономірностей розвитку кочових суспільств на захоплених територіях, коли змістом першого етапу було завойовування великих просторів і насильне перетворення населення в підданих, а другого – соціально-політична консолідація завойовників і завойованих в рамках новоутвореної держави/Л.П. Лашук. – 1968/.

Разом з Північним Кавказом, де традиції осілого землеробства налічують понад 5000 років і Причорномор'ям, що успадкувало економічні і культурні надбання античності, Подоння було одним з важливих регіонів Хозарії, в яких створювалися умови виникнення державності у кочовиків. Найважливішою умовою до цього був перехід до землеробства, що передбачає наявність активного процесу осідання на землю, причому велику роль тут відігравали осілі землеробські племена, завойовані хозарами.

Підпорядкування осілого землеробського населення та його роль у утворенні Хозарської держави висвітлено в працях спеціалістів з хозарської проблематики/М.І. Артамонов, С.О. Плетньова, А.П. Новосельцев, М.Г. Магомедов, В.К. Міхеев, І.А. Баранов та ін./ . Встановлено, що цим осілим землеробським населенням Хозарії були не лише алани Північного

Кавказу та Подоння разом з мешканцями округи причорноморських міст, але й східнослов'янські племена, підкорені хозарами на рубежі УП-УШ, або на початку УШ ст. Під владою хозар опинилися в'ятичі, сіверяни, радимичі і поляни. Експансія Каганату на східнослов'янські землі в той час не зустріла ніякої протидії: могутньої воєнно-політичної організації, яким був союз Русь, вже не існувало - він вичерпав свої сили у дунайсько-балканських війнах VI-УП ст. Підкорення слов'янських племен, вірогідно, здійснювалося через алано-болгар./Плетнева.-1989/, що безпосередньо сусідили з населенням Лівобережжя та Середнього Подніпров'я.

Якщо племена салтівської культури/алани, болгари, угри, бургаси, асі та ін./ було інтегровано у складі каганату, а їхня культура стала державною/С.О.Плетньова.-1968/, то по відношенню до слов'ян Хозарія здійснювала певну експлуатацію населення Подоння та Лівобережної України, що, до речі, певно міров торкається й інших племен.

Разом з тим, Хозарський каганат відіграв неабияку роль, з одного боку - будучи заслоном від кочовиків/ Артамонов.-1962/, а з другого - фактором зовнішньої небезпеки для слов'янських племен, подолання якого привело до виникнення давньоруської держави/А.Н.Насонов.-1951; П.П.Толочко.-1987/

Тиск з боку воєвничих сусідів викликав зміну у топографії і характері поселень сіверян на роменському етапі їхньої культури. Вони стали розташовуватися на високих мисах корінних берегів, захист яких посилювався штучними оборонними спорудами, по 5-9 городищ в одній групі.

Тут слід навести думку Б.О.Рибаківа, що ці поселення "є не особов археологічною культурою, а формою пристосування давньоруського степового селянства до суворих умов життя в небезпечній зоні"./Рибаків.-1972/ З першою частиною цього твердження аж ніяк не можна погодитися: волинцевські і роменські пам'ятки, як про це йшлося вище, мають весь необхідний асортимент ознак, якими визначається археологічна культура. До того ж, їм властиві специфічні риси, що виділяють ці пам'ятки з кола інших східнослов'янських археологічних культур.

Друга частина висловлення Б.О.Рибаківа окреслює ситуацію на Лівобережній Україні в останню третину I-початку II тис. н.е. Низка городищ, що протяглася вздовж лівих приток Дніпра являла собою кілька ліній укріплень, які перешкождали просуванню кочовиків у внутрішні слов'янські землі. Згодом, під час становлення та в перші століття існування давньоруської держави Дніпровське Лівобережжя об'єктивно виконувало завдання загальнодержавної оборони як важливий і глибокошарований укріплений район. Перші київські князі розуміли життєву важливість цього регіону для молодої давньоруської держави, про що свідчать походи

Олега у 884-885 роках, внаслідок яких до Київської Русі були приєднані сіверяни та радимичі. Проте здається, що в повідомленні літопису йдеться не про всіх сіверян, а лише про їх західну частину, бо східні сіверяни ще до 80-х років X ст. перебували під владою хозар. Що ж до радимичів то тут мова йшла не про племена, які, згідно літопису, мешкали на р. Сож, а про радимичських колоністів на Дніпровському Лівобережжі: їх проникнення сюди сталося ще до початку УІІІ ст., коли носії колочинської культури з "являються в середньому Посеймі" та верхів'ях Пола. Протягом другої половини УІІІ-початку УІІІ ст., тобто на волинцевському етапі відбувається інтеграція колочинських елементів в сіверянську культуру. Черезсмужно розселючись серед сіверян на салтівському прикордонні, саме ці радимичі і стали разом з сіверянами данниками Хозарського каганату. Інакше незрозумілим стає сам факт сплати данини посожськими радимичами, що мешкали на північний захід від полян, які за літописними повідомленнями "вдаша дань" мечами, тобто демонструють свою рішучість відстояти незалежність, внаслідок чого хозари відступилися від "сильного і далекого народу" /за С.О.Плетні овод/. Це виключає подальше проникнення хозар на західні та північні землі від полян, тобто на плеїнну територію посожських радимичів.

Приєднання до Русі західних сіверян і якоїсь частини радимичських колоністів Олегом не було завованням, накладання на них "дані легкої" скоріше говорить про органічне входження їх до складу Київської Русі.

Про перебування східних сіверян під егідою Хозарського каганату ще й в X ст. свідчать дані про обіг східних дїргемів на територіях, зайнятих слов'янськими племенами так званої "хозарської групи". Саме на Дніпровське Лівобережжя приходиться три чверті відомих нині знахідок арабської монети, що датуються з початку УІІІ до 70-х років X ст. - часом панування хозар над в'ятичами, сіверянами та радимичами. Від їх влади в'ятичі були звільнені Святославом у 964 р. В наступному 965 р. він наносить остаточного удару по каганату, оволодівши містом Білою Вежею. Внаслідок цього походу до складу Русі увійшли в'ятичі, які з 966 р. сплачують данину київському князю. Тут йдеться про донських в'ятичів, бо звільнення в'ятичів басейну Оки відбулося двома роками раніше.

Падінню Хозарії сприяли не лише чинники внутрішнього розкладу, але й фактори зовнішньополітичні, такі як захоплення печенігами причорноморських степів у кінці ІХ ст., боротьба з мад'ярами в кінці ІХ-початку X ст.; походи Святослава 60-х років X ст.

В 915 р. печеніги вийшли на кордони східнослов'янських земель. Про

напади печенігів свідчать шари згаріщ, датовані першою половиною X ст. на городищах Сіверського Дінця та Ворскли/Донецьке, Полтава, Глинськ/. Печенізьські набіги особливо посилюються в 60-ті роки X ст., коли боротьба з кочовиками "бѣ бѣспереступна".

Загострення воєнної небезпеки вимагало термінових дій для укріплення держави. Якщо Святослав задовольнявся лише даниною, то Володимир здійснює певні заходи на приєднаних землях. Це знайшло свій прояв у будівництві нових та реконструкції вже існуючих сіверянських фортець, посилення їх гарнізонів за рахунок переселення на Лівобережжя мешканців інших територій. З літописного повідомлення витікає, що переселення "мужь лучших" з внутрішніх східнослов'янських /і не лише їх/ земель на східні кордони Київської Русі відповідало завданням державної безпеки. Ці завдання, таким чином, ставали спільними для всіх племен, в тому числі і для тих, кому небезпека набігів безпосередньо не загрожувала.

Переселенська політика Володимира знаходить підтвердження в археологічних матеріалах городищ та могильників південно-східного прикордоння Київської Русі, де знайдені речі особистого вбрання радимичів, в'ятичів, кривичів та сіверян. Цю політику успадкували і його нащадки – слушно згадати переселення мешканців Друцька на нижнє Посулля, або на Чернігівщину населення донецьких городищ у IIIр., а також вихідців з Білої Вежі у III6-III7 рр.

Виразні матеріали про цю політику дали розкопки міста-гавані Воїнь, здійснені під керівництвом В.Я.Довженка та городища і могильника поблизу с. Жорнин/літописне місто Желни/. Тут знайдені скроневі кільця сіверян, радимичів, кривичів, речі фінно-угрів-"чюді" та східнобалтських племен/"голядь"/.

Така політика не лише укріплювала державні кордони, але й руйнувала родо-племінні відносини.

Наведені археологічні дані, разом з літописними свідченнями, дозволяють вважати Посулля південно-східним рубезем Київської Русі, кордоном державним, а не етнічним, оскільки і за його межами відомі залишки поселень давньоруської доби по берегах Псла, Ворскли, Сіверського Дінця. Проте і для сучасників автора "Слова о полку Ігоревим" похід за Сулу сприймався як "видатний воїнський подвиг"/Рыбаков.-1971/

У зв'язку з цим виникає питання про те, в яких відносинах перебувало населення східних районів Лівобережжя з кочовиками з одного боку, і центральною владою давньоруської держави-з другого.

Археологічні дослідження дають необхідні матеріали для постановки

і вирішення цих питань. Так, внаслідок обстеження басейнів лівих приток Дніпра, з'ясувалося, що на більшості роменських городищ життя продовжувалося і в давньоруські часи, і при цьому було не менш інтенсивним, ніж в попередні. В XI ст. знову заселяється Донецьке городище /Шрамко.-1962; 1970/ таку ж картину простежив І.І.Ляпушкін в літописній Лтаві. Автором встановлено факт відновлення життя на городищах поблизу с. Кам'яне на Пслі, а також біля с. Ніцаха в басейні Ворскли. Багаторічні розкопки останніх комплексів дозволяють говорити про загальнодавньоруський характер культури їх населення, що знайшов свій прояв у християнізації мешканців східних районів Лівобережної України. Це спостереження підтверджують матеріали розкопок могильників цього часу, а саме 40 курганів біля с. Кам'яне, понад 30 ґрунтових і підкурганних поховань поблизу с. Зелений Гай, близько 40 насипів, досліджених А.О.Моруженко біля с. Городне. В них виявлено західну або північно-західну орієнтацію небіжчиків за обрядом тілопокладення на горизонті, в неглибоких ямах, або в насипу; часто трапляється вугілля та попіл в насипу, або в кільцевих канавках навколо курганів. В деяких з них виявлені урнові поховання спалених на стороні /Кам'яне/, або ж тілопокладення у оупроводі кіньського кіотяка /Городне/. Ці факти вказують не лише на пережитки язичництва, але й на етнічну неоднорідність цього маргінального району Дніпровського Лівобережжя. Хоч в жодному з розкопаних курганів не знайдено речей християнського культу, християнська приналежність похованих безсумнівна. Про це говорять знахідки енкалпону та натільних бронзових іконок на городищі біля с. Кам'яне, кам'яних натільних хрестиків з Донецького та Ніцаховських городищ, надобних срібних вінців /Зелений Гай/, які однозначно свідчать про християнське віросповідання небіжчиків.

Таким чином, в всі підстави вбачати в населенні східних районів Лівобережної України східнослов'янський /давньоруський/ етнічний масив з однаковою в порівнянні з населенням центральних районів матеріальною і духовною культурою.

У племінному відношенні це населення було, зрештою ж, сіверянським /"Severia" на картах ХУІ-ХУІІ ст./, але з деякими іноплеменними вклученнями внаслідок пераселенської політики київських князів. Також уявляється очевидним існування у складі сіверян і етнічних компонентів садківської культури, зокрема, аданів-асіїв, що мали давні традиції осідлості і землеробства і, вірогідно, були християнізовані /Петнева.-1989/

Картографування давньоруських пам'яток виявляє більш шільну заселеність лісостепового лівобережного Подніпров'я в порівнянні з попе-

реднім часом. Так, якщо для другої половини I тис. н. е. відомо загалом 250 пунктів з матеріалами колочинської, пеньківської, волинцевсько-роменської культур, то для перших двох століть II тис. нараховується 180 пам'яток з давньоруськими матеріалами.

Виходячи з літописного визначення плеїнної території сіверян в басейнах Десни, Сейму, Сули з одного боку та наявності сіверянських поселень та могильників на Полі, Ворсклі, Сіверському Дінці - з другого, є підстави говорити про поступове просування сіверян у лісостепові і частково, степові, райони східного Лівобережжя в X-XII ст. В цьому відношенні показовим є пониззя р. Посел, а також прибережної смуги Дніпра, де зафіксовано залишки близько 30 пунктів з давньоруською керамікою; понад 20 поселень цього часу знаходиться ще східніше.

У межах розглядуваної території щільність давньоруського населення не могла бути постійною через загострення зовнішньої небезпеки, погіршення кліматичних умов, а також дії інших чинників вряді-годі відмічені відливи мешканців до внутрішніх районів. Такі відливи неодноразово мали місце в історії лівобережного слов'янства, проте не завжди вони привертали увагу літописця. Але незаперечним є факт, що на сході Лівобережної України поселення сіверянських землеробів, мисливців і рибалок існують аж до появи татаро-монголів наприкінці 30-х років X ст.

Кілька міркувань слід висловити щодо юрисдикції південно-східних окраїн давньоруської держави. Ми не маємо письмових повідомлень щодо соціально-політичного устрою сіверянського суспільства, проте за аналогіями із згадками про існування князівства у деревлян, можна припускати його наявність і у слов'ян Лівобережжя. Часто на користь цього припущення наводять епізод про воеводу Претича "з тоя сторони" Дніпра /968 р./, але з нього можна зробити висновок про підпорядкування згаданого воеводи Святославу, тобто, центральній владі. Отже, аргументація відносно існування місцевої адміністрації не можна визнати незаперечною.

Проте це не заважає деяким авторам без застережень говорити, про князівства в "ятичів, радимичів, сіверян, які до кінця IX ст. перебували під протекторатом... ворожого Рюриковичам Хозарського каганату" /Е. А. Шинаков, А. В. Григорьев. - 1990/. Згідно цих авторів Олег, підпорядкувавши у 884 р. сіверян і у 885 р. радимичів, залишив місцеву адміністрацію і систему управління, яка згодом, у 40-70-ті роки X ст. виростає в державне утворення названих лівобережних племен. На користь цього наводять згаданий епізод з Претичем, а також певну схожість рис матеріальної культури названих племен. Це, однак, як було доведено вище, не відповідає дійсності. На нашу думку, можна говорити, скоріше, за відносну куль-

турно-хронологічну схожість, викликану загальними для всіх трьох племен умовами існування в маргінальних районах Лісоостепу і під тиском фактору зовнішньої небезпеки.

Наводять згадані автори і інші аргументи, одним з яких є спроби виготовлення власних грошей, підставою при цьому служить знахідка єдиного екземпляру варварської імітації арабського дінгема з В.Горнальського городища. Ми могли б навести значно більше прикладів таких знахідок, що залишилися невідомими Є.О.Шинакову і О.В.Григор'єву, але це ні про що не говорить, оскільки варварські імітації східної монети є не лише на сіверянських землях, але й в ареалі салтівської культури, на Північному Кавказі, Поволжжі, Середній Азії тощо. Отже, в світлі сказаного, і цей аргумент не витримує критики.

Кілька слів необхідно зауважити з іншого приводу. На думку названих науковців, з 40-х років X ст. склалися певні політичні умови для виникнення сіверянської державності. Це були: "криза давньоруської держави" та "послаблення Хозарії". Обидві тези не відповідають дійсності, бо за яку кризу можна говорити за часів активній внутрішньої та зовнішньої політики ки.Ольги? Немає підстав твердити про занепад Хозарського каганату в ці часи.

Сказане примушує відкинути дуже оригінальні спекулятивні побудови щодо сіверянської державності: для цього ми не маємо підстав ні в археологічних матеріалах, а ні в історичному фактажі.

З моменту входження сіверян до складу давньоруської держави, їх територія знаходилася в безпосередньому підпорядкуванні великокнязівської адміністрації. Першим суверенним князем чернігово-сіверським і тму-тараханським був Мстислав Володимирович, після смерті якого /1036 р./ і до 1054 р. сіверянські землі знов підпорядковуються центральній владі.

З утворенням на Лівобережжяї України Чернігівського і Переяславського князівств, землі по басейнах Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, разом з Посейм'ям в різні періоди міжусобної боротьби потрапляють під владу того чи іншого князівства, при перевазі князів переяславських. Проте, в умовах постійної загрози з боку кочовиків, ця влада у віддалених південно-східних районах була лише номінальною.

Не дивлячись на складність умов життя у прифронтовій зоні і в цих віддалених районах ми бачимо існування давньоруського населення, яке за рівнем матеріальної і духовної культури, складом національної та релігійної спільності, нічим не відрізнялося від мешканців центральних земель Русі. Яскраве підтвердження усвідомлення територіальної єдності, духовної та національно-культурної спільності населення усіх давньору-

ських земель взагалі і мешканців Лівобережної України зокрема, ми знаходимо у "Слові о полку Ігоревім", де, здавалося б, локальна акція чернігово-сіверських князів набуває загальнооруського значення.

Отже, аналіз писемних джерел, археологічних та антропологічних матеріалів дає підстави стверджувати не лише наявність давньоруського населення на землях на схід від Сули, але й про його вплив на середовище іноетнічних утворень, що відбулося у процесах седентаризації кочовиків, засвоенні ними культурних надбань Київської Русі, окладанні народності тощо. Ці процеси були перервані навалом нової хвилі кочовиків - татаро-монголів в 20-ті роки XIII ст.

В Заключенні підбивається підсумки нашого дослідження.

Звичайно, не можна в дисертаційній роботі в повній мірі висвітлити всі питання історичного і культурного розвитку населення східних районів Лівобережної України на протязі майже півтисячолітнього періоду його існування. Але автор і не ставив перед собою такої мети, обмежившись розглядом досить складних питань етнокультурного процесу у населення даної території напередодні та в часи становлення давньоруської держави на підставі сучасних археологічних даних.

ОСНОВНІ ПРАЦІ, ОПУБЛІКОВАНІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Славяне Дніпровського Лівобереж'я/Роменская культура и ее предшественники/. - Киев, 1975. - 12, 5 д. а.
2. Древнерусский Путивль и его округа. - Путивль, 1990. - 12, 1 д. а.
3. Дніпровське лісостепове Лівобереж'я у УІІ-ХІІІ ст. - Київ, 1992. - 12, 3 д. а.
4. Підсумки та завдання вивчення роменської культури // Слово"яно-Руські старожитності. - Київ, 1969. - 0, 7 д. а.
5. Населення Дніпровського Лівобереж'я напередодні утворення Київської Русі // Український історичний журнал. - 1971, № 6. - 0, 9 д. а.
6. Про деякі проблеми вивчення роменської культури // Археологія. - 1971, № 3. - 1, 0 д. а.
7. До питання про пам'ятки середини I тис. н. е. на Дніпровському Лівобережжі // Матеріали ХІІІ конф. ІА АН УРСР. - Київ, 1972. - 0, 4 д. а.
8. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія, 1977, № 21. - 1, 0 д. а.
9. Про салтівське залізобробне ремесло/за матеріалами розкопок Д. Т. Верезовця. // Археологія, 1978, № 25. - 1, 0 д. а. /співавтор Гопак В. Д. /
10. Етнокультурные процессы на Лівобережной Украине в I тис. н. э. // Проблеми етногенеза славян. - Киев, 1978. - 1, 2 д. а. /співавтор Бренко С. П. /
- ІІ. Антропологическая характеристика древнерусского населения Лівобережной Украины/по мат. раскопок могильника у с. Каменное. // Матеріали по палеоантропологии древнего населения Украины. - Киев, 1984. -

- 1.5 д.а./співавтори Дяченко В.Д., Покас П.М./
12. Древнерусские поселения Днепроовского Левобережья//Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.-Киев, 1984.-5,5 д.а.
 13. К возникновению и ранней истории Путивля//Материалы юбилейной конференции "Древнерусский город", посвященной 1500-летию Киева.-Киев, 1984.-0,4 д.а.
 14. Роменская культура//Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс.н.э.-Киев, 1986.-I, I д.а.
 15. Славянские древности последней четверти I тыс.н.э. Днепроовского Левобережья/волынецкая и роменская культуры//Археология Украинской ССР. Т. III.-Киев, 1986.-2,2 д.а.
 16. Путивль//Там же.-0,5 д.а.
 17. Давньоруські пам'ятки біля хут. Зелений Гай Сумської області//Археологія.-1987, № 58.-I,0 д.а./співавтор Моця О.П./
 18. Левобережная Украина в УШ-УШ вв.//Чернигов и его округа в ІХ-ХІУ вв.-Киев, 1988.-0,5 д.а.
 19. Археологические памятники Полтавщины//Историко-культурное наследие Полтавщины.-Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР: по УССР.-В.5.-Киев, 1987.-2,6 д.а./співавтор Кренко С.П./
 20. Днепроовское Левобережье в УП-ХШ вв.//Труды У-го конгресса МУСА.-Т.П.-Киев, 1988.-0,5 д.а.
 21. Раннеславянское поселение Засулье и древнерусский город Лубно/Лубень//Тез. докладов научно-практич. конференции, посвященной 1000-летию г. Лубны, Лубны, 1988.-0,2 д.а.
 22. Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища//Славяне и Киевская Русь-Об. в честь В.И. доовженка.-Киев, 1989.-I,0 д.а./співавтор Вознесенська Г.О., Приймак В.В./
 23. Северная граница расселения восточнославянского племенного союза "Съверь"//Тез. докладов Брянской областной историко-краеведческой конференции в честь 45-летия освобождения Брянщины.-Брянск, 1989.-0,2 д.а.
 24. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР в Сумской области 1968-1988 гг.//Тез. докладов научно-практической конференции "Проблемы археологии Сумщины".-Сумы, 1989.-0,2 д.а.
 25. Предволынецкие памятники Полтавщины//Тез. докладов III научно-практического семинара "Охрана и исследование археологических памятников Полтавщины".-Полтава, 1990.-0,2 д.а./співавтор Кренко С.П./

26. Південно-східне порубіжжя давньоруської держави//Археологія, 1989.
— № 3. — I, 0 д. а.
27. Керамический комплекс Опошнянского городища//Археология Полтавщины. — Полтава, 1990. — 0, 7 д. а. /Співавтор Бренко С. П./
28. Радимичи на Днепровском Левобережье//Тез. П. обдастной научно-практической конференции "Археология и история Гомельщины". — Гомель, 1990. — 0, 2 д. а.
29. К характеристике могильника у с. Каменное//Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — 0, 6 д. а.
30. Нові дослідження Битицького городища//Тези доповідей конференції Інституту археології АН УРСР. — Одеса, 1990. — 0, 2 д. а.
31. Новое в изучении волянцевских памятников//Тез. докладов УІ-го конгресса МУСА в Пскове. — Москва, 1990. — 0, 2 д. а. /співавтор Бренко С.
32. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле//Археология славянского Юго-Востока/. — Воронеж, 1991. — I, 2 д. а.
33. Спорные вопросы истории населения Левобережной Украины в конце I-начале II тис. н. э.//Тез. докладов научной конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда в г. Харькове "Археология и история Слобожанщины". — Харьков, 1992. — 0, 2 д. а.

Підп. до др. 26.05.93. Формат 60*84/16. Папір офс.
 Офс. др. Умовн. др. арк. 2,32. Умовн. кр. - відб. 2,44.
 Обл. - вид. арк. 2,5. Тираж 100 прим. Замовл. 717
 Ціна безкоштовно.

Дільниця ротарпринтного друкування ВНТІ ІПМ АНУ
 252014, Київ-14, вул. Тимірязєвська, 2

463.390

AB 28.178

AB 28.178